

Η προϊστορία της Κύπρου

Α. Σάμψων - Σ. Κατσαρού

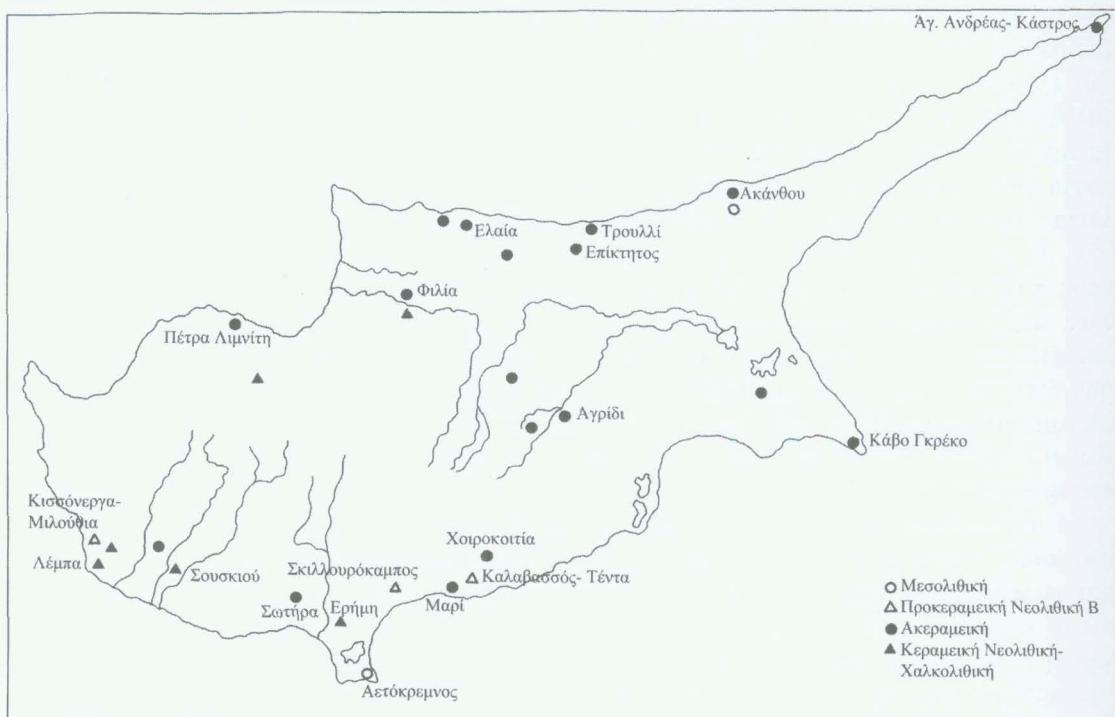
Η ανατολική Μεσόγειος είναι μία τεράστια θαλάσσια λεκάνη που βρέχει τις ακτές τριών ηπείρων και περιλαμβάνει πολλές επιμέρους γεωγραφικές ενότητες, είτε πρόκειται για νησιωτικά συμπλέγματα, είτε για ηπειρωτικές ακτές που βλέπουν σε ανοιχτά πελάγη. Ως γεωγραφικός και πολιτισμικός χώρος αυτή η θάλασσα με τα νησιά της δεν μπορούν να νοηθούν ανεξάρτητα από την ξηρά που τα περιβάλλει και η οποία αποτελεί το προγεφύρωμα για να επεκτείνει ο άνθρωπος προς αυτά τον κοινωνικό του χώρο και μαζί μ' αυτόν τον κόσμο των νοημάτων και των εμπειριών του. Ωστόσο, αν εξαιρέσουμε μερικές επισφαλείς ενδείξεις παλαιολιθικών ευρημάτων από την Κρήτη (Facchini - Giusberti 1988, Broodbank - Strasser 1991, Lax - Strasser 1992), την Κύπρο (Vita-Finzi 1973, Adovasio *et al.* 1978, Baudou *et al.* 1985), τις Κυκλαδες (Seferiades 1983) και την μεσοπαλαιολιθική κατοίκηση των Βορείων Σποράδων στο Αιγαίο (Θεοχάρης 1967; Σάμψων 2001; Παναγοπούλου 2001) που δεν ήταν νησιά εκείνη την περίοδο, οι νησιωτικές περιοχές της ανατολικής Μεσογείου (Αιγαίο, Κρήτη, Κύπρος) μέχρι σχεδόν και τα πρώτα στάδια της Νεολιθικής (6η χιλ. π.Χ.) εντάχθηκαν στη «φιλοσοφία του άδειου χώρου» (Woodman (1990, 123), ενώ για τις περιβάλλουσες ηπειρωτικές ακτές (Ελλάδα, Μικρά Ασία, Συροπαλαιστίνη) την ίδια περίοδο είχαν από τις αρχές του αιώνα διαχωριστεί φάσεις συνεχούς κατοίκησης. Έτσι, ενώ η θάλασσα του Αιγαίου λ.χ. συμμετείχε σε όλες τις θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με την ερμηνεία των μετα-παλαιολιθικών πολιτισμών του ελλαδικού χώρου ως ο ενδιάμεσος χώρος που διανύθηκε για να μετακινηθούν άνθρωποι ή ιδέες από την Ανατολή (Ammerman and Cavalli-Sforza 1984, Zvelebil 1985, Van Andel - Runnels 1988, Runnels 1995), η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων της στέρησε τη δυνατότητα να θεωρηθεί και ως ζωτικός χώρος δράσης.

Η ανακάλυψη ωστόσο στο Αιγαίο και την Κύπρο ακμαίων νεολιθικών πολιτισμών με αυτόνομο χαρακτήρα και πολιτισμικές υποενότητες και φάσεις (Θεοχάρης 1973, Νεολιθικός Πολιτισμός 1996) επιβεβαιώνε ότι οι περιοχές αυτές μπορούσαν να συντηρήσουν μιαν ακμαία και αυτάρκη παραγωγική οικονομία και έδωσε το κίνητρο για την αναζήτηση της καταγωγής τους (Cherry 1979, 1981, 1984, 1985, 1990, 1995, Runnels 1995, Stanley-Price 1977a και 1977b). Η συζήτηση αυτή πήρε νέες διαστάσεις κατά την τελευταία δεκαετία μετά την ανακάλυψη και

ανασκαφή στρωμάτογραφημένων προκεραμικών αποθέσεων στο Αιγαίο και την Κύπρο, που μετέφερε ακόμα πιο πίσω την πρώτη κατοίκηση των νησιών της ανατολικής Μεσογείου και την απαρχή της ναυσιπλοΐας στην περιοχή.

Η Κύπρος είναι το τρίτο σε μέγεθος νησί της Μεσογείου (Εικ. 234). Βρίσκεται σε απόσταση 65 χλμ. από την Τουρκία και 105 χλμ. από τη Λατάκια της Συρίας. Από τη Ρόδο απέχει περί τα 400 χλμ., περί τα 600 χλμ. απέχει από την Κρήτη, ενώ από την ηπειρωτική Ελλάδα η απόσταση είναι περίπου 800 χλμ.

Από παλαιογεωγραφικής πλευράς η εικόνα της Κύπρου κατά το πρώτο Ολόκαινο δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, καθώς δεν είναι εύκολο να εντοπιστεί πόσο οι ευστατικές αλλαγές αλλοιώθηκαν από την τεκτονική δραστηριότητα και την διάβρωση. Οι Gomez και Pease (1992) που έχουν συγκεντρώσει όλα τα έως τώρα δεδομένα για την Κύπρο καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι πριν από 9000 χρόνια η στάθμη της θάλασσας ήταν περίπου 35 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή, με αποτέλεσμα να υπάρχει επιπλέον ζώνη ξηράς πλάτους 1,5 έως 2,5 χλμ. κατά μήκος της νότιας ακτογραμμής. Για την αρχή του Ολοκαίνου (11η-10η χιλ. π.Χ.) μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ζώνη αυτή θα ήταν ακόμη μεγαλύτερη, δεδομένης της ακόμα χαμηλότερης θαλάσσιας στάθμης (περίπου

Εικ. 234. Χάρτης με προϊστορικές θέσεις της Κύπρου

-50 μ. γύρω στο 10.000 π.Χ.), βάσει της οχετικής βιβλιογραφίας που υπάρχει γενικότερα για τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου και έχει συγκεντρωθεί από τον Simmons (1999, 11-12).

Ωστόσο, παρόλη τη χαμηλότερη στάθμη της θάλασσας η απόσταση ανάμεσα στην Κύπρο και τις γειτονικές ηπειρωτικές ακτές συνέχιζε να είναι μεγάλη στο τέλος του Πλειστόκαινου λόγω του ρήγματος των Αδάνων στα βόρεια και της λεκάνης της Λατάκειας στα ΒΑ που βρίσκονται σε βάθος 1-2 χλμ. (Simmons 1999, 27). Μόνο κατά την τελευταία παγετώδη η Κύπρος απείχε το λιγότερο 30-40 χλμ. από μία καταβυθισμένη σήμερα ακτή στη ΒΔ Συρία (Simmons 1999, 18-19). Αντίθετα περί την 10η χιλ. π.Χ. οι πρώτοι άποικοι έπρεπε να διανύσουν ανοιχτή θάλασσα πλάτους τουλάχιστον 60 χλμ. μεταξύ Κύπρου και Μικράς Ασίας (Stanley-Price 1977a, Held 1989) ή 80 χλμ. μεταξύ Αγίου Ανδρέα Ριζοκάρπασου και Συρίας (Held 1989). Αν και η απόσταση δεν είναι μεγάλη και η Κύπρος ήταν ορατή από τις γειτονικές ηπειρωτικές ακτές, ωστόσο δεν είναι ούτε μικρή και η έλλειψη ενδιάμεσων μικρών νησιών σταθμών, όπως στο Αιγαίο (Van Andel - Shakleton 1982, Kraft *et al.* 1982, Fairbanks 1989), θα δυσκόλευε ένα τέτοιο ταξίδι και θα απαιτούσε εξελιγμένες γνώσεις ναυσιπλοΐας.

Από παλαιοπεριβαλλοντικής πλευράς, κατά το πρώιμο Ολόκαινο η Κύπρος εντάσσεται στο μοντέλο που έχει προταθεί για την ευρύτερη περιοχή της Εγγύς Ανατολής, ήταν δηλαδή καλυμμένη σε όλη την έκταση από αειθαλή δάση κωνοφόρων και μακία (Simmons 1999, 12-13). Οι ενδείξεις υποδηλώνουν ότι η πανίδα είναι μάλλον φτωχή αυτήν την περίοδο (Held 1992, Reese 1995), με χαρακτηριστικότερους εκπροσώπους τα ενδημικά ειδη πυγμαίων ιπποποτάμων (*Phanourios minutus* Cuvier) και νάνων ελεφάντων (*Elephas cypriotes* Bate) (Vaufrey 1929)- γνωστά επίσης από την Κορσική, τη Σαρδηνία (Vigne 1992, Simmons 1999, 17) και τα νησιά του Αιγαίου (Symeonides 1972)- τα οποία έχουν και αρχαιολογικό ενδιαφέρον, λόγω της σύνδεσης της εξαφάνισής τους με την θηρευτική δραστηριότητα των πρώιμων πληθυσμών όπως στην Τήλο και την Κύπρο (Simmons 1999, 31).

Μερικές οποραδικές και αμφίβολες ενδείξεις παλαιότερης κατοίκησης του νησιού συνοψίζονται από τον Simmons (1999, 21-25). Πρόκειται για ένα μικρό, υποτιθέμενο μεσοπαλαιολιθικό, σύνολο από πηλώδεις αποθέσεις στην περιοχή του ποταμού Μορόνου, ανατολικά του Ζυγίου (Vita-Finzi 1973), καθώς και για μικρές ομάδες προ-νεολιθικών εργαλείων από την κοιλάδα του ποταμού Χρυσοχού στη ΒΔ Κύπρο, όπου η θέση Άγιος Μάριας θεωρήθηκε μεσοπαλαιολιθική (Adovasio *et al.* 1978), και την κοιλάδα του Τρεμίθου ΒΔ της Λάρνακας, όπου η θέση Αγία Άννα-Περιβόλια τοποθετήθηκε στην Ανώτερη Παλαιολιθική (Baudou *et al.* 1985). Ωστόσο καμία από τις θέσεις αυτές δεν έπεισε για την προ-νεολιθική της ταυτότητα, δεδομένης της ατυπικής λιθοτεχνίας τους που εμποδίζει τη σύγκριση του υλικού με καλά χρονολογημένα σύνολα της Ανατολής.

Ακρωτήρι-Αετόκρεμνος

Στη δεκαετία του 80 για πρώτη φορά εντοπίστηκαν στην Κύπρο προνεολιθικές θέσεις, αρκετά παλαιότερες της ακεραμικής φάσης. Η σημαντικότερη είναι η θέση Ακρωτήρι Αετόκρεμνος η οποία στο παρελθόν αποτελούσε βραχοσκεπή που κατέρρευσε (Simmons 1991). Η ανασκαφή αποκάλυψε ενδημική πανίδα από πυγμαίους ιπποπόταμους (*Phanourius minutus*) οι οποίοι ζούσαν στο νησί την ίδια εποχή που η θέση κατοικείτο. Φαίνεται πιθανόν ότι ο άνθρωπος ήταν υπεύθυνος για την εξαφάνιση των σπάνιων αυτών ζώων.

Στη θέση διαχωρίστηκαν δύο στρώματα μεταξύ των οποίων μεσολαβεί ένα λεπτό στείρο στρώμα που ίσως δείχνει ένα κενό κατοικησης. Το ψηλότερο στρώμα περιέχει το 75% των εργαλείων και 1% των οστών ιπποποτάμου. Το κατώτερο στρώμα ερμηνεύεται ως χώρος απορριμάτων («midden») και περιέχει το σύνολο σχεδόν των οστών, αλλά μέσα σ' αυτό βρέθηκε το 12% των εργαλείων. Σε μερικές περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει η ενδιάμεσα στείρα επίχωση τα δύο αυτά στρώματα είναι ενωμένα.

Ένας μεγάλος αριθμός απόλυτων ηλικιών προϊήλθε από δείγματα οστών ιπποποτάμων, οστρέων και άνθρακα και κατά μέσον όρο έδωσε μία χρονολογία που κυμαίνεται γύρω στο 10500 Π.Σ, την οποία οι μελετητές πιστεύουν ότι είναι η νεότερη ηλικία του οικισμού. Αν και οι ηλικίες των οστρέων και του άνθρακα συμφωνούν, η ηλικία που έδωσαν τα οστά είναι 2000 χρόνια νεότερη, οι ειδικοί όμως που έκαναν τις ραδιομετρήσεις τη δικαιολογούν λόγω της μικρής ποσότητας κολλαγόνου που αυτά περιείχαν. Πάντως οι περισσότερες ηλικίες εντοπίζονται στην αρχή ή στα μέσα της 11^{ης} χιλιετίας Π.Σ (10000-9500 π.Χ.), με μεγαλύτερη πυκνότητα χρήσης στην περίοδο 10000-9700 π.Χ., είχε δηλαδή διάρκεια ζωής μερικών εκατονταετών (Wigand & Simmons 1999, 208). Χρονολογικά και πολιτισμικά το Ακρωτήρι πρέπει να τοποθετηθεί στον ορίζοντα της Ύστερης φάσης Natufian ή της Πρωτονεολιθικής της Συροπαλαιστίνης.

Η ανασκαφή του Αετόκρεμνου παρέσχε τα πρώτα ασφαλή δεδομένα για την πρωϊμότατη κατοίκηση της Κύπρου. Με την ευκαιρία της ανασκαφής του επανεκτιμήθηκαν δύο παλαιότερα εντοπισμένες θέσεις (Ξελοφάγου-Σπηλιά της Εγγλεζούς στη ΝΑ Κύπρο και Ακανθού-Αρχάγγελος Μίχαήλ στη βόρεια Κύπρο) που περιείχαν ανθρωπογενείς αποθέσεις με υπολείμματα νανοποιημένης πανίδας (Reese 1995, Simmons 1999, 24-25). Αμφιλεγόμενο είναι ένα υποτιθέμενο σύγχρονο με τον Αετόκρεμνο επιπαλαιολιθικό υλικό που προέρχεται από τρεις θέσεις στην περιοχή της Κυρήνειας και περιλαμβάνει μόνο λιθοτεχνία, χωρίς την χαρακτηριστική πανίδα (Stockton 1968).

Ο Αετόκρεμνος, σήμερα σε υψόμετρο 64 μ. (Simmons 1999, 8), βρίσκεται σε απότομη πλαγιά δίπλα στη θάλασσα και θα πρέπει την περίοδο εκείνη να διαχωρίζόταν από τη νότια ακτή της Κύπρου με στενή ζώνη

ξηράς (Gomez - Pease 1992). Πρόκειται για βραχοσκεπή που σήμερα έχει καταρρεύσει και στην οποία υπάρχουν ενδείξεις δραστηριότητας μιας κοινότητας θηρευτών με στόχο τα ενδημικά είδη του νάνου ιπποπόταμου και νάνου ελέφαντα που σε κατοπινούς αιώνες εξαφανίστηκαν. Η θέση ερευνήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '90 και δημιούργησε αρχικά την επιφύλαξη ότι οι επιχώσεις της δεν είναι ανθρωπογενείς αλλά παλαιοντολογικές, ότι δηλαδή η συνύπαρξη λιθοτεχνιών και οστών οφείλεται σε ταφονομική σύμπτωση (Simmons 1999, 299), πράγμα που τώρα έχει ανατρεθεί χωρίς αμφιβολία. Η επιλογή της θέσης δεν ήταν τυχαία γιατί βρίσκεται σε οημείο με ανοιχτή θέα, έχει άμεση πρόσβαση σε πηγές νερού και βιοτόπους όπου συγκεντρώνονταν τα θηλαστικά και τα ιθαγενή και αποδημητικά πουλιά που κυνηγούσαν οι προ-νεολιθικοί πληθυσμοί, αλλά και στη θάλασσα, παρόλο που η τελευταία αξιοποιούνταν σε μικρό βαθμό ως πηγή οστρέων μόνο και όχι αλιευμάτων.

Οι χρήστες της βραχοσκεπής του Ακρωτηρίου φαίνεται ότι ασκούσαν μία θηρευτική οικονομία σε ετήσια βάση, όχι απλώς προσανατολισμένη στα θηράματα της ενδοχώρας, αλλά ξεκάθαρα εξειδικευμένη στο κυνήγι νάνων ιπποποτάμων και ελεφάντων σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα. Φαίνεται ότι η θέση δεν κατοικούνταν, αλλά ήταν θηρευτική βάση και χρησιμοποιούνταν όχι για τη θανάτωση των ζώων, αλλά για τη συγκέντρωση των νεκρών θηραμάτων και την επεξεργασία του κρέατος και του δέρματός τους. Οι χρήστες είχαν μάλιστα προχωρήσει σε σχετική διαμόρφωση του χώρου της βραχοσκεπής. Μικρότερος είναι ο προσανατολισμός των θηρευτών προς τη θάλασσα, ακόμα και στο τελευταίο στάδιο χρήσης της θέσης, οπότε παρατηρείται μεγαλύτερη διατροφική ποικιλία καθώς αυξάνονται τα όστρεα και τα πουλιά και μειώνονται τα θηράματα των θηλαστικών.

Η λιθοτεχνία που χρησιμοποιούν συνίσταται σε ξέστρα και λίγους μικρόλιθους με έντονα τοπικά χαρακτηριστικά (Simmons 1999, 123 και 259), που επιβεβαιώνουν την εξειδικευμένη χρήση για την οποία προρίζονται, εντάσσεται όμως στο ευρύτερο τυπολογικό πλαισίο της Επαλαιολιθικής της Ανατολής, δηλαδή κάπου ανάμεσα στον ορίζοντα της Κεμπάριας-Νατούφιας λιθοτεχνίας (Bar-Yosef - Valla 1991) και της Προκεραμικής Νεολιθικής A (Kozlowski - Gebel 1994). Σύμφωνα με τους ανασκαφείς ο Αετόκρεμνος χρησιμοποιούνταν από μικρή ομάδα θηρευτών (έως 50 άτομα) που συντηρούσε ευρύτερη πληθυσμιακή βάση (μέχρι 500 άτομα), πιθανότατα διασκορπισμένη σε ένα δίκτυο και άλλων κυνηγετικών θέσεων που δεν έχουν ακόμα αντοπιστεί (Simmons 1999, 322). Στο ίδιο μοντέλο ανήκει πιθανώς και η θέση Ακανθού-Αρχάγγελος Μίχαήλ στη βόρεια Κύπρο (Reese 1995), που απέδωσε και αυτή υπολείμματα νανοποιημένης πανίδας. Η θέση παρακμάζει όταν μειώνονται τα θηράματα, οπότε παρατηρείται στροφή προς τις θαλασσινές διατροφικές πηγές, και τελικά εγκαταλείπεται με την εξαφάνιση της ενδημικής πανίδας, που οφείλεται στην υπερβολική θηρευτική δραστηριότητη.

τα, ενδεχομένως και αλλαγή του κλίματος (Simmons 1999, 318). Μετά από τις εξελίξεις αυτές ο πληθυσμός των θηρευτών είτε παραμένει στην Κύπρο συρρικνούμενος σε αδιάγνωστες ακόμα θέσεις ή πιθανόν εγκαταλείπει το νησί οριστικά.

Πρόκειται για μία φάση επαναστατικών αλλαγών στην οικονομία, η οποία περνά από ένα στάδιο ποικιλότητας σε ένα στάδιο εξειδίκευσης προς την πρώιμη καλλιέργεια σιτηρών (χωρίς να σταματά τελείως η τροφοσυλλογή) και το κυνήγι μεγάλων θηλαστικών. Την περίοδο αυτή ενισχύεται η μονιμότητα των πληθυσμών και δημιουργούνται μεγάλα μόνιμα οικιστικά κέντρα (Mellaart 1975) στην ανατολική Μικρά Ασία (Hallan Cemi Tepesi, πρώιμο Cayönü, Cafer Höyük, Boytepe, Nevali Hori, Göbekli Tepe), στην κοιλάδα του Ευφράτη (Mureybet II-III, Tell Aswad) και την Παλαιστίνη (Wadi Fallah II, Ιεριχώ) τα οποία εξαρτώνται βασικά από το κυνήγι (Εικ. 1). Είναι η φάση κατά την οποία οι διάφορες ζώνες της Εγγύς Ανατολής προχωρούν προς την νεολιθικοποίηση με διαφορετικούς ρυθμούς και χαρακτηριστικά και διαμορφώνουν ιερούς συμβολισμούς και νοηματικές αξίες που θα χαρακτηρίσουν την περιοχή για πολλές χιλιετίες αργότερα.

Το πρόβλημα είναι από πού ήρθαν οι πληθυσμοί του Ακρωτηρίου. Σίγουρα είχαν ικανές γνώσεις ναυσιπλοΐας για να καταφέρουν να διαπλεύσουν με πρώιμα πλωτά μέσα τέτοια ανοιχτή θάλασσα. Πιθανότερη θεωρείται από τον Simmons (1999, 320) η προέλευση από τη συριακή ακτή, αφενός με βάση γεωγραφικά κριτήρια, αφετέρου επειδή η έλλειψη πληροφοριών για την προκεραμική κατοίκηση της νότιας Μικράς Ασίας δεν ενθαρρύνει αυτό το σενάριο καταγωγής. Επίσης η λιθοτεχνία του Ακρωτηρίου εμπίπτει περισσότερο στην παράδοση της Παλαιστίνης, παρόλο το μεγάλο χρονολογικό εύρος των παραλλήλων της (από τη Γεωμετρική Κεμπάρια έως την Προκεραμική Νεολιθική Α) και λιγότερο της Μικράς Ασίας. Ωστόσο η ελάχιστη παρουσία οστών χοιρινών στο Ακρωτήρι, τα οποία συνδέονται πιθανότατα με δέρματα χοιρινών και όχι με τα ίδια τα ζώα, υποδηλώνουν έμμεσα ότι έχει προηγηθεί η εξημέρωσή του, πράγμα που συμβαίνει την εποχή αυτή στην ΝΑ Τουρκία όπως λένε οι ενδείξεις από το Hallan Cemi Tepesi (Rosenberg *et al.* 1998) και όχι ακόμα στις ζώνες που είναι κοντά στην ανατολική ακτή της Μεσογείου (Vigne - Buitenhuis 1999, Peters *et al.* 1999, Horwitz *et al.* 1999). Ο Simmons (1999, 321) συνδέει το Ακρωτήρι με την συριακή ακτή όπου οι κάτοικοι απέκτησαν εξοικείωση με τη θάλασσα (Simmons 1999, 320-321) μετά από τις σταδιακές μετακινήσεις τους από το εσωτερικό. Αν και τέτοιες μετακινήσεις είναι βεβαιωμένες μόνο κατά την Προκεραμική Νεολιθική Β, είναι πολύ πιθανό ότι και κατά την Προκεραμική Νεολιθική Α νομάδες της συροπαλαιστινιακής ακτής που αρνούνται ή δυσκολεύονται να υιοθετήσουν την πρώιμη παραγωγική οικονομία στην περιοχή εκείνη, απωθούνται από τους μόνιμους οικισμούς σε περιθωριακούς χώρους, όπως η Κύπρος, όπου χωρίς να

ανταγωνίζονται άλλους πληθυσμούς μπορούν ακόμα να ασκήσουν τη θηρευτική/ τροφοσυλλεκτική οικονομία. Δεδομένου ότι κυνήγι και τροφοσυλλογή συνέχιον να είναι σημαντικές στρατηγικές επιβίωσης και κατά το πρώιμο παραγωγικό στάδιο είναι ενδεχόμενο το κυνήγι να έχει λάβει πλέον μεγαλύτερη σημασία λόγω μείωσης των διαθέσιμων αποθεμάτων τροφοσυλλογής από την αύξηση του πληθυσμού. Είτε με τη μία είτε με την άλλη μορφή, λίγο πιο νωρίς λίγο πιο αργά, αυτός ο πρώιμος αποικισμός της Κύπρου συνδέεται με μια προκεραμική «έξοδο», ανάλογη προς τη «νεολιθική έξοδο» στην οποία ο Le Brun (1997, 41-42) απέδωσε την καταγωγή της Ακεραμικής Νεολιθικής της Κύπρου δύο χιλιετίες αργότερα, όταν ενέταξε το νησί στις ακατοίκητες γεωγραφικές ζώνες προς τις οποίες εξαπλώθηκαν οι νεολιθικοί πληθυσμοί των συρπαλαιοτινιακών ακτών κάτω από το βάρος του υπερπληθυσμού.

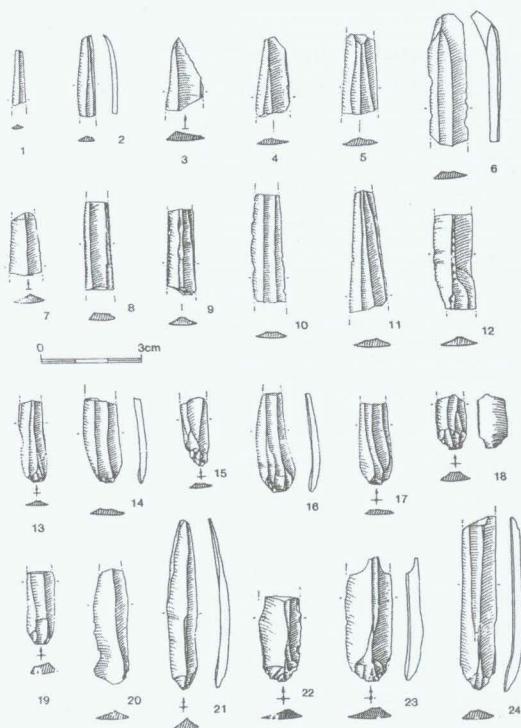
Η ΠΡΟΚΕΡΑΜΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ Α ΚΑΙ Β

Παρεκκλήσια-Σκιλλουρόκαμπος

Η μέχρι πρόσφατα επικρατούσα άποψη ότι στην Κύπρο μεσολαβούσε ένα κενό μεταξύ της φάσης του Ακρωτηρίου και της Χοιροκοιτίας αμβλύνεται σήμερα από τα νέα δεδομένα που εισάγουν ένα νέο στρωματογραφικό ορίζοντα. Πρόκειται για τη φάση Παρεκκλησιά-Σκιλλουρόκαμπος που τοποθετείται στην ύστερη 9η χιλ. π.Χ. και φαίνεται ότι καλύπτει μέρος του «άδειου χώρου», αν και τα δεδομένα είναι ακόμα αποσπασματικά για να έχουμε ολοκληρωμένη άποψη για την έκταση της περιόδου.

Εκπρόσωπος αυτής της φάσης είναι η θέση Σκιλλουρόκαμπος, στην περιοχή της Αμαθούντας, που ερευνάται από γαλλική αποστολή από το 1992 (Guillaine *et al.* 1993, 1994, 1995, 1999). Βρίσκεται 5 χλμ. από τη νότια ακτή της Κύπρου, σε ομαλή πλαγιά πάνω σε ύψωμα που χωρίζει δύο κοιλάδες, άρα έχει άμεση πρόσβαση σε νερό και ικανή ορατότητα. Στη θέση αυτή εντοπίστηκε, κάτω από τα στρώματα της Νεότερης και Ακεραμικής Νεολιθικής, επίχωση που αποδόθηκε σε μία «αρχαιότερη προκεραμική» φάση, που διαιρείται χρονολογικά σε δύο ορίζοντες, από τους οποίους ο πρώτος (Φάση Α) τοποθετείται στο δεύτερο ήμισυ της 9ης χιλ. π.Χ. και ο δεύτερος (Φάση Β) στο 7800/7600 π.Χ. (Guillaine *et al.* 1999, 23).

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι και από τα δύο στρώματα έχουμε τις αρχαιότερες στην Κύπρο ενδείξεις αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης του χώρου. Τα αρχαιότερα δείγματα προέρχονται από τη Φάση Α και συνίστανται σε δάπεδα από βότσαλα και επίχωση σε μορφή πηγαδιού ή στέρνας (Guillaine *et al.* 1999). Από τη Φάση Β προέρχονται ένα δάπεδο από βότσαλα (Guillaine *et al.* 1995, 19-20) με ίχνη επιχρίσματος από ώχρα και γύψο που έχει λειανθεί εξωτερικά (Guillaine *et al.* 1995, 20), αλλά και τα θεμέλια του αρχαιότερου οικήματος στο νησί. Πρόκειται για τρεις τάφρους θεμελίωσης που έχουν σκαφτεί στο βραχώ-

Εικ. 235. Λιθινά εργαλεία από τον Σκιλλουρόκαμπο

10; Briois et al 1997). Οι νέοι εργαλειακοί τύποι υποδηλώνουν σαφώς παραγωγικές δραστηριότητες γύρω από την καλλιέργεια δημητριακών και την εκτροφή ζώων, πράγμα που επιβεβαιώνουν τα κατάλοιπα εξημερωμένης χλωρίδας και πανίδας που επίσης απαντούν για πρώτη φορά στο νησί. Πρόκειται για σπόρους δημητριακών καθώς επίσης εξημερωμένα αιγοπρόβατα και χοιρινά (Guillaine et al. 1995, 30-31), τα οποία από τη Φάση Β συνυπάρχουν με οστά βοοειδών. Τα βοοειδή δεν είναι αυτόχθονα στην Κύπρο, επομένως έχουν μεταφερθεί απέξω και είναι αξιοσημείωτο ότι εξαφανίζονται και πάλι μετά το τέλος της φάσης Σκιλλουρόκαμπος έως την Πρώιμη Χαλκοκρατία, οπότε επανεισάγονται στο νησί. Επίσης, κατά τη φάση Σκιλλουρόκαμπος εισάγεται στην Κύπρο και το ελάφι του είδους της Μεσοποταμίας (*Dama Mesopotamica*), που επιβιώνει στο νησί και στις κατοπινές περιόδους.

Η προέλευση του οφιανού από την κεντρική Τουρκία υποδηλώνει κοντινότερη σχέση προς την κεντρική Μικρά Ασία, ενώ τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του Σκιλλουρόκαμπου υποδηλώνουν σχέσεις μάλλον με την ζώνη του Ευφράτη και τη βόρεια Συρία. Δεδομένου ότι η διακίνηση του οφιανού της Μικράς Ασίας εξυπηρετείται την εποχή αυτή από ένα δίκτυο που καλύπτει μεγάλες αποστάσεις σε ευρεία γεωγραφική ζώνη και φτάνει τόσο ανατολικά όσο το Hallan Cemi και τόσο νότια όσο η Ιεριχώ (Mellart 1975, 48), η μικρασιατική καταγωγή του δεν είναι

δες υπόστρωμα της θέσης σε βάθος 0,30 μ. και πλάτος 0,20 μ. (Guillaine et al. 1995, 30, σχέδ. 7, πίν. II) και συνδέονται σε κάτοψη τριγωνική συνολικού μήκους 19 μ. Σε δύο σημεία οι τάφροι διακόπτονται για να διαμορφωθούν είσοδοι στο «κτήριο». Μία τέταρτη εγκάρσια τάφρος απομονώνει μία από τις γωνίες της κατασκευής από τον υπόλοιπο χώρο. Τέλος εκτός του τριγώνου αλλά σε επαφή με αυτό βρίσκεται πέμπτη τάφρος, πιθανότατα σχετιζόμενη με στέγαστρο ή άλλη διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για θεμελίωση προορισμένη να στηρίξει οίκημα από φθαρτά υλικά.

Το στρώμα απέδωσε άφθονη λιθοτεχνία σε ντόπιο διαφανή πυριτόλιθο (Εικ. 235), αλλά κυρίως σε οφιανό από την Καπαδοκία, και σε τύπους (λεπίδες, δρεπάνια, αιχμές) και τεχνικές πίεσης που εμφανίζονται για πρώτη φορά στην Κύπρο (Guillaine et al. 1995, 30, σχέδ. 8-

εμπόδιο καθώς οι άποικοι θα μπορούσαν να το έχουν προμηθευτεί από οπουδήποτε.

Η ανακάλυψη κεφαλής λίθινου ειδωλίου ζώου με γατίσια αλλά ταυτόχρονα και ανθρώπινα χαρακτηριστικά (Guillaime *et al.* 1999, 5-11, εικ. 6) ενισχύει μία πιθανή βορειοσυριακή προέλευση. Είτε αποτελεί ανθρωπόμορφη απόδοση ζώου είτε ζωόμορφη απόδοση ανθρώπου είτε παριστάνει μάσκα, πρόκειται για ένα έργο μέσα στα πλαίσια της παράδοσης της Προκεραμικής Νεολιθικής Α και Β της Συρίας (Guillaime *et al.* 1999, 10) και αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι ο Σκιλλουρόκαμπος είναι κοινωνός της παράδοσης αυτής και χρησιμοποιεί κοινά με τους λαούς της σύμβολα και τρόπους έκφρασης. Κυριότερη σύνδεση όμως με την ίδια περιοχή αποτελεί η εξημερωμένη πανίδα του Σκιλλουρόκαμπου, με έμφαση στα χοιρινά και τα βοοειδή ήδη από το τέλος της 9^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Τα μεν χοιρινά εξημερώνονται πολύ πρώιμα στην ανατολική Τουρκία (Rosenberg *et al.* 1998), ενώ στις υπόλοιπες ζώνες η εξημέρωσή τους, όπως και των βοοειδών, ακολουθεί την εξημέρωση των αιγοπροβάτων και λαμβάνει χώρα προς το τέλος της Προκεραμικής Β ή στην Κεραμική Νεολιθική (Vigne - Buitenhuis 1999, Peters *et al.* 1999, Horwitz *et al.* 1999). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εισαγωγή βοοειδών στην Κύπρο, η οποία σημαίνει ότι ο άνθρωπος είχε τότε την ναυσιπλοϊκή ικανότητα να μεταφέρει μεγάλα ζώα σε μεγάλες αποστάσεις. Το ζώο αυτό καταλαμβάνει σημαντικό ποσοστό της πανίδας στις κυριότερες θέσεις της N/NA Μικράς Ασίας, όπως τα Cayönü I, Cafer Höyük, Dja'dı, Nevali Cori, Hallan Cemi και βόρειας Συρίας (Cauvet - Pouyssegur 1997, 20), όπου εξημερώνεται σε κάποιο ύστερο στάδιο της Προκεραμικής Νεολιθικής Α, δηλαδή σχεδόν σύγχρονο με την αρχή του Σκιλλουρόκαμπου, σε αντίθεση με την περιοχή της Παλαιοτίνης όπου εξημερώνεται αργότερα. Σε άγρια μορφή (*Bos primigenius*) πάντως κατέχει σημαντική θέση στον κόσμο των συμβόλων όλων αυτών των λαών, καθώς ένθετα βουκράνια, γύψινες απομιμήσεις τους ή κέρατα ταύρων, κάποτε σε συνδυασμό και με τοιχογραφημένες λεπτομέρειες, απαντούν στους εωτερικούς τοίχους των οικημάτων αυτής της ευρύτατης περιοχής, ήδη από την Προκεραμική Νεολιθική Α στο Mureybet III (Mellaart 1975, 47) και το Hallan Cemi Tepesi (Rosenberg *et al.* 1995). Προέκταση αυτού του φαινομένου είναι οι εντυπωσιακές τοιχογραφίες κυνηγίου ταύρων του Catal Höyük κατά την Κεραμική Νεολιθική (τέλος 7ης - αρχές 6ης χιλ. π.Χ.). Εν γένει η εξημερωμένη πανίδα του Σκιλλουρόκαμπου φέρει πολύ πρώιμα χαρακτηριστικά εξημέρωσης, καθώς τα ζώα διατηρούν ακόμα έντονα τα χαρακτηριστικά της άγριας πανίδας, πράγμα που υποδηλώνει ότι δεν έχει μεσολαβήσει πολὺς χρόνος από την αρχή της εξημέρωσης (Vigne - Buitenhuis 1999, 52-53). Ειδικά για τα βόδια οι ειδικοί κλίνουν προς την άποψη ότι, αφού εισήχθησαν στο νησί, δεν κρατήθηκαν ως οικόσιτα, αλλά αφέθηκαν ελεύθερα για να αποτελέσουν θηρεύσιμη πανίδα σε ημιάγρια κατάσταση.

Εν κατακλείδι, ενώ το Ακρωτήρι παραπέμπει στη Νατούφια περίοδο και στην Πρωτονεολιθική, ο Σκιλλουρόκαμπος αποτελεί ένα επεισόδιο του πολιτισμού της ΠΝ Α και της αρχής της ΠΝ Β (περίου 8700-7000 π.Χ.), κατά την οποία η νεολιθικοποίηση ωριμάζει και επεκτείνεται. Στην ΠΝ Β παρατηρείται έντονη πληθυσμιακή πίεση, η οποία απώθησε πολλούς πληθυσμούς σε περιφερειακές ζώνες, έως τότε ακατοίκητες και ανεκμετάλλευτες, όπως οι άγονες περιοχές της Ιορδανίας προς τα δυτικά και οι έρημοι Negev και Σινά στα νότια (Mellaart 1975, Goring - Morris - Belfer - Cohen 1998, Caubet - Pouyssegur 1997, 31, Simmons 1999, 320). Ο αποικιομός της Κύπρου κατά την φάση Β του Σκιλλουρόκαμπου θα μπορούσε να συνδεθεί με αυτή την «έξοδο». Όποια κι αν είναι η προέλευσή του, η μεγαλύτερη σημασία της ανακάλυψής του για την Κύπρο είναι ότι δίνει βάθος χρόνου στην παραγωγική οικονομία του νησιού και στην επαφή των πληθυσμών του με την ζώνη του Ευφράτη.

Καλαβασός- Τέντα

Η Καλαβασός-Τέντα, μία από τις πιο γνωστές θέσεις της Ακεραμικής Νεολιθικής της Κύπρου, βρίσκεται στην κοιλάδα του Βασιλικού στη νότια ακτή του νησιού, μεταξύ Λεμεσού και Λάρνακας, λίγα χιλιόμετρα ανατολικά του Σκιλλουρόκαμπου. Οι ανασκαφές της θέσης που ολοκληρώθηκαν στη δεκαετία του '80 (Todd 1987) έφεραν στο φως έναν εκτεταμένο νεολιθικό οικισμό της 7ης και 6ης χιλ. π.Χ., από κυκλικά κτίσματα εντοπισμένα γύρω από την κορυφή και τις πλαγιές ενός χαμηλού λόφου με εξαιρετική θέα προς το όρος Τρόοδος αλλά και προς τη Θάλασσα. Οι ραδιοχρονολογήσεις που προέκυψαν από την ανασκαφή περιείχαν, εκτός από τις αναμενόμενες ηλικίες της 7ης και 6ης χιλ. π.Χ. (Knapp et al. 1994, 384) και πέντε πολύ πρώιμες ηλικίες που καλύπτουν μια περίοδο μεταξύ του τέλους της 9ης χιλ. και του τέλους της 8ης χιλ. π.Χ. (Todd 2001, 100). Μέσα στα πλαίσια των γνώσεων της δεκαετίας του '80 οι ηλικίες αυτές είχαν φανεί ανεξήγητες, καθώς τότε αποκλείονταν η παρουσία ανθρώπων στο νησί πριν το 7000 π.Χ. περίπου, και ως εκ τούτου είχαν αγνοηθεί και είχαν θεωρηθεί λανθασμένες (Todd 2001, 101). Καθώς ωστόσο η άποψη αυτή κατέρρευσε μετά τις πρόσφατες ανακαλύψεις, αυτές οι πρώιμες χρονολογίες απέκτησαν σημασία.

Η αναζήτηση στρωματογραφικής επιβεβαίωσης οδήγησε στην επανεξέταση των ευρημάτων της πρώτης φάσης της Τέντας και σήμερα γίνεται πια αποδεκτό ότι οι πληθυσμοί αυτής της περιόδου ήταν κατά χίλια χρόνια παλαιότεροι. Η ύπαρξη μάλιστα πολλών ραδιοχρονολογήσεων που καλύπτουν όλη την έκταση της 8ης χιλ. π.Χ. (πράγμα που δεν διαθέτουν τα Μυλούθκια και ο Σκιλλουρόκαμπος) ενδεχομένως την αναδεικνύουν ως τη μοναδική έως σήμερα θέση με συνεχή κατοίκηση από την Προκεραμική έως και την Ακεραμική Νεολιθική, η μετάβαση προς την οποία μένει ακόμα να διευκρινίστει στις άλλες θέσεις.

Η Προκεραμική Τέντα δεν περιλάμβανε λίθινη αρχιτεκτονική αλλά

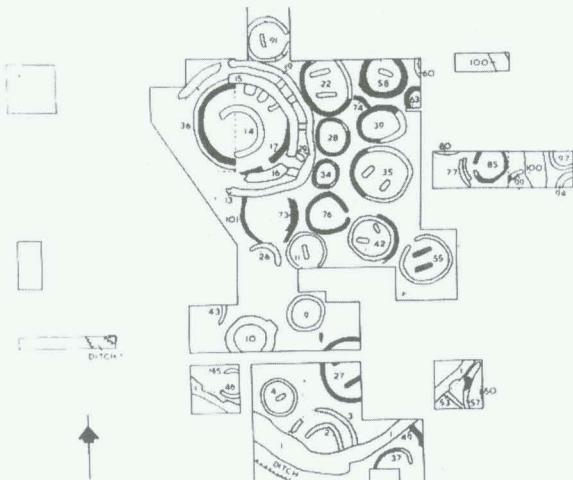
φθαρτές κατασκευές, όπως υποδηλώνει η παρουσία οπών πασσάλων, στενόμακρων ή κυκλικών τάφρων και λάκκων σκαμμένων στο φυσικό βράχο, στοιχεία τα οποία παρουσιάζουν στενή αντιστοιχία με τον Σκιλλουρόκαμπο. Ο αρχαιότατος αυτός οικισμός εντοπίζεται κυρίως στην κορυφή του λόφου και σποραδικά στις πλαγιές, αλλά φαίνεται ότι η αρχική του έκταση ήταν πολύ μεγαλύτερη αν κρίνουμε από

το γεγονός ότι λίθινα εργαλεία του εντοπίστηκαν κατά την πρόσφατη επανεξέταση του υλικού ανάμεσα και στα μεταγενέστερα κτίσματα, η οικοδόμηση των οποίων φαίνεται ότι διατάραξε και κατέστρεψε τις επιχώσεις του.

Το γεγονός ότι τρεις από τις πρώιμες ραδιοχρονολογήσεις που εμπίπτουν στο τέλος της 8ης χιλ. π.Χ. προέρχονται από το συγκρότημα της κορυφής του λόφου της Τέντας (Peltenburg 2001, 64), το οποίο παρόλα αυτά έως τώρα τοποθετούνταν με βάση συγκριτικά στοιχεία ίσως και μια χιλιετία αργότερα, φαίνεται ότι όχι μόνο οδηγεί σε χρονολογικές αναθεωρήσεις αλλά προκαλεί και περαιτέρω συμπεράσματα για την προκεραμική κοινωνία της Κύπρου. Αυτό συμβαίνει γιατί ο λόφος της Τέντας καταλαμβάνεται από κτίσματα διαφοροποιημένα ως προς το μέγεθος: μικρά κυκλικά κτήρια διατάσσονται γύρω από ένα κεντρικό κυκλικό μεγαλύτερο κατά 3-6 φορές. Παρότι ο ανασκαφέας της Τέντας Ian Todd είναι διστακτικός στα συμπεράσματά του, ο Peltenburg (2001, 63, 2004) προχωρά με τόλμη στην χρονολόγηση της κορυφής στην ΠΝ Β και ερμηνεύει την περικεντρική διάταξη των κτισμάτων ως έκφραση του κοινωνικού συστήματος. Συνδέει μάλιστα την περίπτωση της Τέντας με την ιεραρχική αρχιτεκτονική διάταξη του οικισμού της ΠΝ Α Jerf el Ahmar στη Συρία (Stordeur και Abbès 2002).

Η λιθοτεχνία της Τέντας έχει προκεραμικά χαρακτηριστικά (Todd 2001), τα ίδια με τον Σκιλλουρόκαμπο όσον αφορά στις πρώτες ύλες, την τεχνολογική αλυσίδα παραγωγής των εργαλείων και τους τύπους τους. Οι αιχμές βελών είναι κι εδώ παρούσες με ιδιαιτερότητες μάλιστα που έχουν παράλληλα στην ΠΝ Α της ηπειρωτικής ακτής (Peltenburg 2001, 80). Παρόντες είναι επίσης και μικρόλιθοι με ίχνη χρήσης που υποδεικνύουν τη λειτουργία τους ως δρεπάνια μέσα σε κέρατο ελαφιού, όπως και τα ανάλογα δείγματα από τον Σκιλλουρόκαμπο.

Εκτός από την Τέντα στην κοιλάδα του Βασιλικού εντοπίστηκαν άλλες

Εικ. 236.
Κάτοψη κτηρίων
στη Τέντα (Todd
1998)

τέσσερεις θέσεις που ανήκουν στην Προκεραμική Νεολιθική (Todd 1987). Στη θέση Μεσοβούνι, ένα απόκρημνο ύψωμα με επίπεδη κορυφή, που βρίσκεται 1,5 χιλ. νοτιοανατολικά του χωριού Μαρί και 100 περίπου μέτρα από τη θάλασσα έχουν συλλεγεί λίθινα εργαλεία, θραύσματα λίθινων δοχείων και ένα ειδώλιο ζώου που θυμίζει ιπποπόταμο. Η σχέση του με την προκεραμική Τέντα είναι εμφανής αλλά πιθανόν να μην ανήκει στην ίδια χρονολογική φάση. Μία άλλη θέση εντοπίστηκε από την εκσκαφή βαθιάς τάφρου κατά την κατασκευή γέφυρας στον ποταμό Βασιλικό. Πρόκειται για ορύγμα που απέδωσε πολλά χαλαζιακά εργαλεία. Σε αντέρεισμα στην περιοχή Ορά-Κλιτάρι κάτω από το εγκαταλειμένο χωριό Δραπιά βρέθηκαν λίθινα εργαλεία και τμήματα λίθινων αγγείων, ενώ βορειότερα στην ανατολική πλευρά της κοιλάδας προκεραμικά ευρήματα εντοπίστηκαν στη θέση Παλαιοδραπιά κοντά στο χωριό Παρσάτα.

Μυλούθκια

Η θέση βρίσκεται στη δυτική πλευρά του νησιού, στην περιοχή της Πάφου, σε πλάτωμα που σχηματίζεται σε ύψος 20 μ. περίπου πάνω από την κρημνώδη ακτή και έχει απρόσκοπη θέα προς τη θάλασσα και το εσωτερικό του νησιού. Ο εντοπισμός του πρώιμου νεολιθικού ορίζοντα (Peltenburg et al. 2001, Peltenburg 2003) έγινε τυχαία στα πλαίσια της ανασκαφής χαλκολιθικών θέσεων στην ευρύτερη περιοχή των Κιοσόνεργων. Ο πρώιμος νεολιθικός ορίζοντας στα Μυλούθκια διαπιστώνεται κυρίως σε δύο πηγάδια με άνοιγμα περίπου 90 εκ., τα οποία ήταν σκαμμένα μέσα στο φυσικό βράχο σε βάθος έως και 8,5 μ. για να συναντήσουν στενούς υδροφόρους ορίζοντες. Στη βάση κάθε πηγαδιού είχε διαμορφωθεί λεκάνη σκαμμένη στο μη περατό βραχώδες υπόστρωμα, η οποία δέσμευε το νερό που περνούσε σε αρκετή ποσότητα ώστε να μπορεί να γεμίσει ένα δοχείο που θα κατέβαζαν με σκοινί. Μέσα στα πηγάδια βρέθηκαν οστά ζώων και ψαριών, λείψανα ανθρώπινων σκελετών, απανθρακωμένοι σπόροι, όστρεα, λειασμένα και αποκρουσμένα εργαλεία και ίχνη κόκκινης ωχρας. Τα δύο πηγάδια δεν είναι σύγχρονα, αντίθετα απέχουν μεταξύ τους περίπου μία χιλιετία αφού το ένα τοποθετείται στην αρχή της 9ης χιλ. π.Χ. και το άλλο στο τέλος της.

Το αρχαιότερο πηγάδι ήταν πολύ φτωχότερο σε ευρήματα σε σχέση με το νεότερο στο οποίο, κατά τον ανασκαφέα, ο συσχετισμός ανθρώπινων και ζωικών οστών ενδεχομένως υποκρύπτει κάποια συμβολική πράξη. Συγκεκριμένα στο νεότερο πηγάδι είχαν αποτεθεί 23 νεκρά κατσίκια και πρόβατα, κυρίως νεαρά άτομα, με όλο τους το σκελετό. Στις επιχώσεις του πηγαδιού κάτω από αυτά βρέθηκαν διάσπαρτα ανθρώπινα οστά τουλάχιστον πέντε ατόμων, ανάμεσα στα οποία ένα παιδί, ένας έφηβος και τρεις ενήλικες. Τα δύο σύνολα διαφέρουν έντονα ως προς διασπορά, δεδομένου ότι τα ανθρώπινα οστά είναι διάσπαρτα καθ' όλο το ύψος των επιχώσεων του πηγαδιού υποδηλώνοντας διαφορετικά επεισόδια απόθεσης, η οποία μάλιστα πρέπει να ήταν δευτερογενής, σε αντίθεση με τα

ζώα που ήταν συγκεντρωμένα σε ένα στρώμα στο κέντρο. Παρόλο που τα στοιχεία δεν είναι αδιάσειστα υπέρ της σχέσης των μεν με τα δε, ο Peltenburg (2001, 2003) έλκεται ιδιαιτέρως από τη θεωρία της θυσίας των ζώων προς τιμήν των νεκρών. Ένας λίθος μεγέθους περίπου 30 εκ. από κοκκινωπό πέτρωμα που βρέθηκε κοντά σε ένα από τα ανθρώπινα κρανία ίσως κατά την γνώμη του έμμεσα υποστηρίζει τη θεωρία αυτή καθώς αποτελεί μία ακόμη ένδειξη συναισθηματικής εκδήλωσης.

Πολύ σημαντική είναι η ουμβολή της ανασκαφής στα Μυλούθκια ως προς τις ενδείξεις πρώιμης καλλιέργειας, δεδομένου ότι παρόμοια στοιχεία λείπουν από τις άλλες θέσεις. Συγκεκριμένα στο νεότερο πηγάδι βρέθηκαν υπολείμματα εξημερωμένων σιτηρών (Peltenburg 2001, 71), πράγμα που σημαίνει ότι καλλιέργειες ασκούνταν στο νησί ήδη από τα τέλη της 9ης χιλ. π.Χ. Βρέθηκαν επίσης υπολείμματα οσπρίων για τα οποία ωστόσο δεν είναι βέβαιο εάν είναι εξημερωμένα.

Τα πηγάδια περιείχαν και αντικείμενα από την οικοσκευή των πρώιμων κατοίκων του νησιού, συγκεκριμένα εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, αλεστικά εργαλεία, λειαντήρες, λίθινα δοχεία, καθώς και έναν ασθετολιθικό δίσκο με οπή. Ειδικά η λιθοτεχνία των δύο πηγαδιών παρουσιάζει σημαντικές διαφορές, ανάλογες προς τις διαφορές των δύο φάσεων του Σκιλλουρόκαμπου, πράγμα που τοποθετεί το αρχαιότερο πηγάδι στον ορίζοντα της φάσης Α του Σκιλλουρόκαμπου (τέλος 9ης-αρχή 8ης χιλ. π.Χ.) και το νεότερο πηγάδι στον ορίζοντα της Φάσης Β (τέλος 8ης χιλ. π.Χ.). Όμοια προς τον Σκιλλουρόκαμπο Α, το αρχαιότερο πηγάδι στα Μυλούθκια χαρακτηρίζεται από εργαλεία φτιαγμένα σε διαυγή πυριτόλιθο, από παρόμοιους τύπους λεπίδων, αλλά και από αιχμές βελών τύπου *Amuq/Byblos*, οι οποίες φέρουν τεχνολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά ανάμεικτα της Πρώιμης και Μέσης ΠΝ Β της ηπειρωτικής ζώνης. Υπάρχει επίσης οψιανός από τη Μίκρα Ασία, και μάλιστα στα Μυλούθκια είναι πολύ περισσότερος και αντιπροσωπεύει το 12% αντί του 2% στον Σκιλλουρόκαμπο.

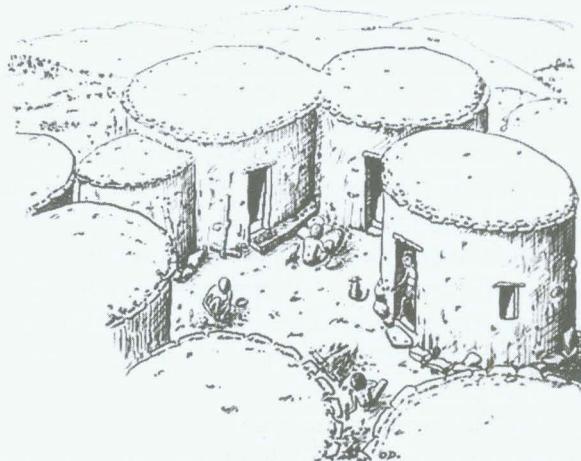
Τα λίθινα σκεύη και στις δύο φάσεις κατασκευάζονται από ντόπιο ασθετολιθο και σπανιότερα από ηφαιστειακά υλικά, έχουν απλό σχήμα (σπάνια με οπές και προχοές) που παρουσιάζει μικρές μεταβολές με το χρόνο, το οποίο παραπέμπει σε ηπειρωτικά δείγματα τόσο της Συροπαλαιοτίνης όσο και της ΝΑ Ανατολίας.

Ο Peltenburg (2001, 75) υποστηρίζει ότι τα ευρήματα των πηγαδιών δεν αντιπροσωπεύουν το σύνολο των δραστηριοτήτων ενός οικισμού, αλλά μάλλον επιδεικνύουν ένα περιορισμένο εύρος δραστηριοτήτων, πολύ συγκεκριμένο, το οποίο ενδεχομένως λάμβανε χώρα σε μικρή απόσταση από κάποιον οικισμό. Οι δραστηριότητες αυτές καταρχήν αφορούσαν τη συλλογή νερού αφενός για μεταφορά σε άλλο χώρο, αφετέρου κατά τη γνώμη του για τη λειτουργία δίπλα στα πηγάδια εργαστηρίων κατασκευής λιθινών δοχείων για τα οποία το νερό ήταν απαραίτητο. Για την κατασκευή αυτή φαίνεται ότι προσφέρονταν και τα εργαλεία (μαχαίρι-

ρια, ξέστρα, οφυριά, λειαντήρες) που βρέθηκαν στα πηγάδια, εργαλεία τα οποία ενδεχομένως υπέστησαν πολλαπλές ανανεώσεις. Τέλος η ανεύρεση χιλιάδων θαλασσινών οστέρων ανάμεσα στις επιχώσεις του νεότερου πηγαδιού καθώς και ενός οστέινου αγκιστριού ψαρέματος υποδηλώνει ταυτόχρονα ότι στη θέση γινόταν και κατανάλωση τροφών θαλασσινής προέλευσης.

Ακεραμική Νεολιθική

Η φάση Σκιλλουρόκαμπος τελειώνει με άγνωστο τρόπο και μετά από ένα αμφίβολο κενό μερικών αιώνων κάνει την εμφάνισή της (αρχές/μέσα της 7ης χιλ. π.Χ.) η Ακεραμική Νεολιθική, διάρκειας περίπου μίας χιλιετίας (έως το 5800/5500 π.Χ.) (Stanley-Price 1979, Watkins 1973, Held 1982, Cherry 1990, Knapp *et al.* 1994, LeBrun *et al.* 1987, Todd 1987, Simmons 1999, 15-18) (Εικ. 5). Η αρχή της φάσης αυτής συμπίπτει με το τέλος της ΠΝ Β της Παλαιοτίνης και την αρχή της Κεραμικής Νεολιθικής (Knapp *et al.* 1994). Ο πολιτισμός της Χοιροκοιτίας εκφράζει ένα πλήρες νεολιθικό στάδιο με μονιμότητα και συστηματική άσκηση παραγωγικών δραστηριοτήτων. Ωστόσο η παντελής απουσία κεραμικής και μια σειρά αρχαϊσμών στην λιθοτεχνία και την αρχιτεκτονική με κυριότερη την εμμονή στον κυκλικό τύπο κτηρίου των καθιστούν ιδιοσυγκρατικό και τον τοποθετούν σε ένα στάδιο συγκρίσιμο με προκεραμικές και πρωιμότερες φάσεις της Εγγύς Ανατολής.

Εικ. 237. Αναπαράσταση κτηρίων στη Χοιροκοιτία (Le Brun 1996)

Η νεολιθική περίοδος που ονομάζεται Νεολιθική I (7500- 5900/5600 π.Χ.) φαίνεται μία προηγμένη φάση με κτηριακά κατάλοιπα και έχει βρεθεί στα νότια (Χοιροκοιτία, Καλαβασός- Τέντα), ανατολικά (Ακρωτήριο Απ. Ανδρέα-Κάστρος), και στα βόρεια (Τρουλλί, Πέτρα του Λιμνίτη), ενώ

πρόσφατα ανασκάπτεται οικισμός της εποχής στο χωριό Χολέτρια κοντά στην Πάφο. Το κύριο χαρακτηριστικό της εποχής είναι η απουσία κεραμικής παρόλο που ο πηλός ήταν γνωστός. Φαίνεται ότι στους πρώιμους ακεραμικούς χρόνους οι επαφές της Κύπρου με την ηπειρωτική ακτή ήταν ζωηρές, αλλά στη συνέχεια η έλλειψη ξενόφερτων υλικών στην «κλασσική» Ακεραμική στην Τέντα και στη Χοιροκοιτία φανερώνει μία απομόνωση.

Οι οικισμοί ήταν φύσει οχυροί αλλά είχαν και λιθόκτιστους περίβολους. Ο πιο οπουδαίος οικισμός είναι αυτός της Χοιροκοιτίας που καλύπτει 25 στρέμματα και έδωσε εντυπωσιακά κυκλικά κτήρια με θεμέλιο από πέτρες και ανωδομή από πλίνθους (Εικ. 237). Φαίνεται ότι στεγάζονταν με επίπεδες οροφές ενώ μερικές φορές είχαν και εξωτερικά ημικυκλικά προσκτίσματα. Οι τοίχοι έχουν πάχος 1.50-2.50 μ. και η διάμετρός τους εσωτερικά είναι από 3 έως 7 μ.

Δύο εκατοντάδες τάφων έχουν ανασκαφεί στη Χοιροκοιτία, ενώ στις άλλες θέσεις οι ταφές είναι πολύ λίγες (Niklasson 1991). Οι τάφοι είναι ελλειψοειδείς λάκκοι και ανοίγονται στο εσωτερικό των οπίτιών κάτω από το δάπεδο ή πολύ κοντά σ' αυτά. Οι ταφές είναι συνήθως πρωτογενείς και ο νεκρός τοποθετείται σε συνεσταλμένη στάση φέροντας συχνά ένα μυλόλιθο στο στήθος ή δίπλα στην κεφαλή.

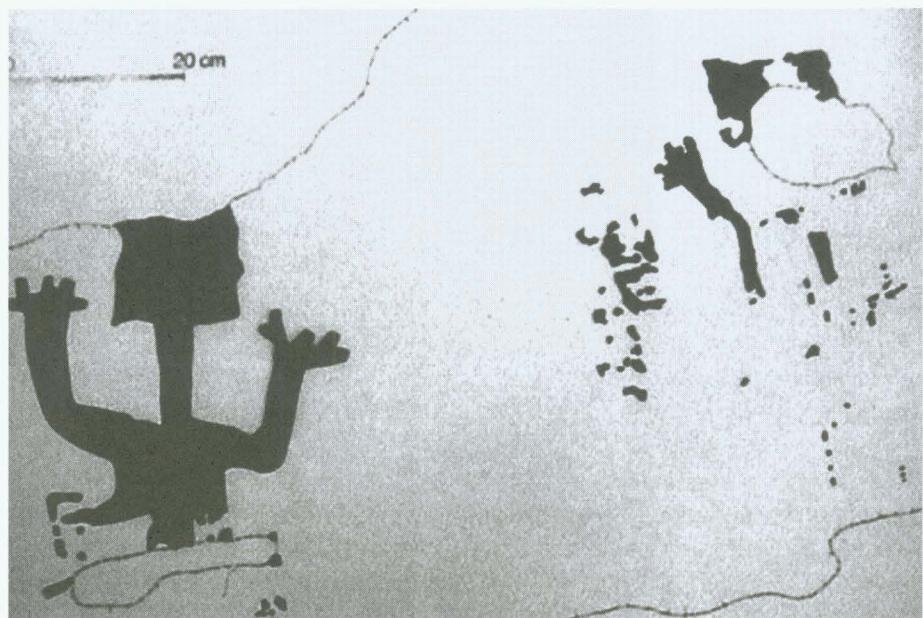

Εικ. 238. Κυκλικά κτήρια στην Καλαβασσό (Todd 1998)

Κυκλικά ή καμπυλόγραμμα αλλά μικρότερα ήταν τα οπίτια στον οικισμό Άγιος Ανδρέας-Κάστρος. (Le Brun 1981), μέσα στα οποία παρατηρούνται ταφές σε λάκκους. Οι κατοικίες σε σύγκριση με αυτές της Χοιροκοιτίας είναι πιο μικρές με λεπτότερους τοίχους. Η έντονη ενασχόληση των κατοίκων του οικισμού με το ψάρεμα φαίνεται από την ποικιλία των οστέινων αγκιστριών, μερικά από τα οποία θυμίζουν αυτά

των Γιούρων. Μερικά έχουν χαραγές για το νήμα και άλλα έχουν δύο αιχμές. Δεν λείπουν επίσης και τα αμφίαχμα αγκίστρια (Le Brun, πίν. XIV, 56.) όπως αυτά που έχουν βρεθεί στο σπήλαιο Κύκλωπα των Γιούρων.

Στην Καλαβασό- Τέντα, μοναδική θέση όπου υπάρχει ουνέχεια από την προηγούμενη φάση, παρόμοιες κυκλικές κατοικίες κατασκευάζονται από πέτρες αλλά και από πηλό (Εικ. 238). Όλα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία στην Τέντα είναι καμπυλόγραμμα αν όχι κυκλικά. Ο οικισμός φαίνεται αρκετά πυκνοχτισμένος με κυκλικά σπίτια που καταλαμβάνουν όλη την ανατολική πλευρά της κορυφής. Σε νεότερη φάση του ο οικισμός είχε έκταση 2,5-3 στρέμματα και περιλάμβανε πιθανώς 40-45 κτίσματα, ενώ υπολογίζεται ένας πληθυσμός 150 ατόμων. Τα κτήρια με τις εσωτερικές σκάλες αντιπροσωπεύουν κανονικές κατοικίες με διάμετρο 2.40-3.60 μ., ενώ μικρότερα κτίσματα με διάμετρο 2 μ. χρησίμευαν μάλλον για αποθήκευση ή για άλλους λόγους. Μεγάλα κτίσματα που βρίσκονται σε ψηλότερο επίπεδο, όπως το κτήριο 17 με διάμετρο 8 μ., μαρτυρούν κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Για πρώτη φορά μαρτυρείται από τη φάση αυτή η παρουσία ζωγραφικής κόσμησης σε τοίχο σπιτιού, που απεικονίζει ανθρώπινες μορφές με υψηλέντα χέρια (Εικ. 239). Τα κοιτάσματα γύψου της περιοχής χρησιμοποιούνται για την επίστρωση δαπέδων και κατασκευή κονιαμάτων, όπως αυτά που απαντούν σε όλους του προκεραμικούς οικισμούς της Συροπαλαιοστίνης και της Ιορδανίας.

Εικ. 239. Καλαβασός Τέντα. Γραπτή παράσταση σε τοίχο (Todd 1998)

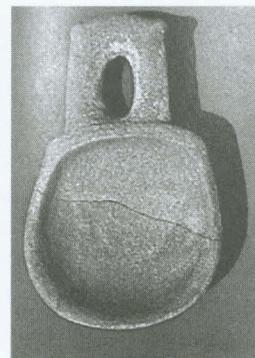
Ταφές σε συνεσταλμένη στάση έχουν βρεθεί δίπλα στα σπίτια ή κάτω από τα δάπεδα (Εικ. 240). Σε αντίθεση με τη Χοιροκοιτία τα κτερίσματα είναι ελάχιστα. Η παιδική θνησιμότητα ήταν αυξημένη αν λάβουμε υπόψη τις ομαδικές ταφές νηπίων. Γενικά έχει υπολογιστεί μία μέση ηλικία θανάτου για τους άρρενες κατοίκους γύρω στα 30,5 χρόνια και για τις γυναίκες γύρω στα 36,5. Από παλαιοπαθολογική άποψη οι νεκροί της Τέντας δείχνουν ότι είχαν επαρκή διατροφή, αλλά η θαλασσαιμία ήταν συνήθης ασθένεια (Εικ. 240). Παρατηρήθηκε επίσης ότι σε πολλά άτομα είχε ασκηθεί τεχνητή κρανιακή παραμόρφωση, πράγμα που παρατηρήθηκε και στη Χοιροκοιτία.

Τα ειδώλια της εποχής είναι συνήθως λίθινα με μεγάλη σχηματοποίηση. Εξειδίκευση υπάρχει στην κατασκευή λίθινων αγγείων (Εικ. 241), τα οποία μερικές φορές έχουν και ανάγλυφη διακόσμηση. Αιχμές βελών και λεπίδες δρεπανιών είναι τα συνηθέστερα εργαλεία. Η οικονομία θαοίζεται στην καλλιέργεια δημητριακών και οσπρίων και στη διατροφή ζώων όπως προβάτων κατοικιών και χοίρων, ενώ το κυνήγι φαίνεται σημαντική απασχόληση. Στον οικισμό Απ. Ανδρέα- Κάστρος, όπου βρέθηκαν όστρεα, οστά ψαριών και αγκίστρια η αλιεία φαίνεται ότι ήταν σπουδαίος παράγοντας διατροφής.

Ο πολιτισμός της Ακεραμικής Νεολιθικής της Κύπρου δείχνει ένα συντηρητικό χαρακτήρα σε σχέση με αυτούς της Ανατολίας και της Συροπαλαιοτίνης από τους οποίους είναι πολύ πιθανόν ότι κατάγεται. Ο πολιτισμός αυτός ανεξήγητα παρακμάζει και εξαφανίζεται, ενώ παρατηρείται ένα κενό 1000 ετών έως την έναρξης της Νεολιθικής II.

Εικ. 240. Νεολιθική ταφή στην Τέντα (Todd 1998)

Εικ. 241. Τέντα. Λιθινά οστεόπλαστα (Todd 1998)

Η απόκλιση της Ακεραμικής Κύπρου από τους σύγχρονους πολιτισμούς της εγγύς ηπειρωτικής ζώνης θα μπορούσε ίσως να εξηγηθεί από την επιρροή του νησιωτικού απομονωτισμού (Le Brun 1987) στον πολιτισμό του Σκιλλουρόκαμπου, αν δεν υπήρχε ταυτόχρονα η πληθυ-

συμιακή έκρηξη κατά την Ακεραμική και η στροφή προς την κατασκευή μεγάλων τειχισμένων οικισμών, που δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα απομόνωσης. Αρχικά, είναι πιθανόν ότι κάτω από το βάρος της πληθυσμιακής πίεσης στο τέλος της Προκεραμικής Νεολιθικής Β έγινε μία μετακίνηση (Mellaart 1975; Goring-Morris & Belfer-Cohen 1998, Caubet - Pouyssegur 1997, 31, Simmons 1999, 320) από κάποια περιοχή της ανατολικής μεσογειακής ακτής όπου το κυκλικό κτήριο επιβίωνε ως ισχυρή παράδοση.

Τα ταφικά έθιμα της εποχής (ταφές κάτω από δάπεδα, χρήση ώχρας και σπάνια γύψου, λίθων πάνω από το σώμα του νεκρού, λίθινα ειδώλια) παραπέμπουν επίσης σε νατούφια και προκεραμικά πρότυπα της εγγύς ανατολικής ακτής, όπου κατά την ΠΝ Β παγιώθηκαν κοινοί συμβολισμοί και περίπλοκες ταφικές τελετουργίες με μεγάλη διάδοση σε όλη την γεωγραφική ζώνη της Εύφορης Ημιοσλήνου έως και την Κεραμική Νεολιθική (Catal Höyük) (Mellaart 1975, 61-63; Bar-Yosef 1985, 3; Bienert 1991, 9-23). Στη Χοιροκοιτία τα κτερίσματα είναι άφθονα κυρίως σε γυναικείες ταφές. Ο τρόπος και η θέση ταφής μερικών γυναικών δείχνουν ότι υπήρχαν γυναικές με σημαντική θέση στην κοινότητα.

Οι νέοι πληθυσμοί της Κύπρου φαίνεται ότι διατήρησαν χαλαρή επικοινωνία με τον έξω κόσμο μέσα από την οποία διοχετεύονταν στο νησί πρώτες ύλες, αλλά επέμειναν στις παραδοσιακές τους επιλογές ως προς την αρχιτεκτονική, τη λιθοτεχνία και την κατασκευή των λίθινων αγγείων. Φαίνεται ότι η αρχική επιμονή σε παραδοσιακούς τύπους δεν οφειλεται μόνο στον απομονωτισμό, αλλά σε επιλογές που είχαν κάνει οι πληθυσμοί αυτοί πριν έρθουν στην Κύπρο. Πιστεύουμε όμως ότι η απομόνωση συνέτεινε στο να ενισχυθεί αυτή η ιδιαιτερότητα και να επιβιώσει σε μακρύτερο χρόνο. Θα πρέπει να φανταστούμε ότι καθώς οι πληθυσμοί δεν είχαν εναλλακτικές παραστάσεις και δεν ανανεώνονταν με νέο «αίμα» γίνονταν όλο και περισσότερο παραδοσιακοί και ότι από ένα σημείο κι έπειτα, όταν η ιδιαιτερότητά τους πιθανόν είχε χτιστεί ως εθνοτικό χαρακτηριστικό, δεν θα ήθελαν να την αλλοιώσουν και την υπερασπίζονταν. Ένας τέτοιος συντηρητισμός έως αρνητιούς μπορεί να είναι και η αιτία συρρίκνωσης και εξαφάνισης του πολιτισμού τους.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Μετά από ένα μεγάλο κενό, στη Νεολιθική II (4600-3900 π.Χ.) πιστεύεται ότι ένα νέο κύμα αποίκων εγκαθίσταται στο νησί το οποίο καταλαμβάνει οχυρές θέσεις κοντά στη θάλασσα ή στο εσωτερικό. Το κενό των 1000 χρόνων είναι ανεξήγητο αλλά με τις τελευταίες έρευνες στις παλιές θέσεις Φιλιά-Δράκος (Watkins 1969, 1973) και Δάλι-Αγρίδι (Lehavy 1974) φαίνεται να μειώνεται.

Περίβολοι και τάφροι υπάρχουν όχι όμως σε όλη τη διάρκεια των οικισμών. Στη Σωτήρα που είναι ο πιο αντιπροσωπευτικός οικισμός οι κατοικίες είναι ελλειψοειδείς ή ορθογώνιες και οι τοίχοι από πλίνθους

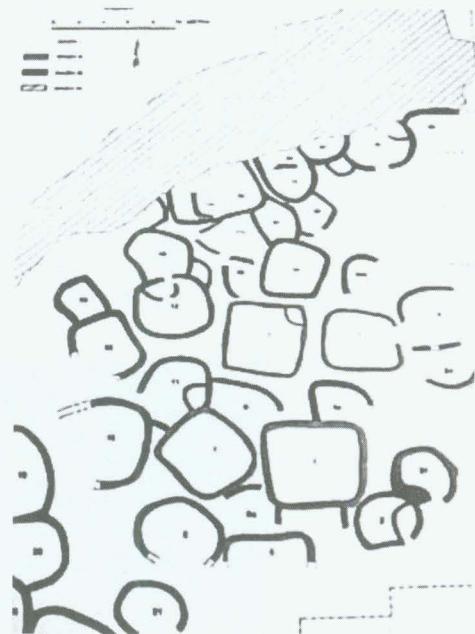
ή λάσπη με καλάμια που έχουν ως βάση λιθοδομή. Απαντούν και εδώ οστέινα αγκίστρια του ίδιου περίου τύπου με αυτούς της Ακεραμικής (Peltenburg 1983). Στην Καλαβασό οι κατοικίες είναι υπόγειες λαξευμένες σε βράχο και οι νεκροί θάπτονται έξω από τον οικισμό.

Από αρχιτεκτονική άποψη συνεχίζεται η κυκλική ή ελλειψοειδής κατοικία, αλλά στον Άγιο Επίκτητο οι κατοικίες είναι υπόγειες και έχουν τοίχους από πέτρα, έχοντας προσαρμοσθεί στο ανώμαλο βραχώδες έδαφος. Μέσα στα δωμάτια χτίζονται βοηθητικοί χώροι και θρανία. Στο Τρουλλί, ανατολικά της Κερύνειας, βρέθηκε ένας ορθογώνιος τύπος οπίτιού με στρογγυλεμένες γωνίες. Στον οικισμό της Σωτήρας οι κατοικίες είναι ορθογώνιες με στρογγυλεμένες γωνίες, ενώ οι ταφές γίνονται πα τέλος της οικίσκου. Στη Σωτήρα σχηματίζεται εσωτερικά ένα πατάρι (σέντε στην τοπική διάλεκτο) που υπάρχει και στη Χοιροκοπία, αλλά και στα παραδοσιακά οπίτια της Κύπρου. Οι στύλοι κοντά στην εστία φανερώνουν ότι υπήρχε άνοιγμα στην οροφή για να φεύγει ο καπνός. Στον οικισμό Φιλιά-Δράκο οι κατοικίες αρχικά αποτελούνται από ξύλα και πηλό και στο τέλος του οικισμού γίνονται πετρόχιτοι με στρογγυλεμένες γωνίες. Στην ίδια φάση χτίζεται τείχος και κατασκευάζεται τάφρος (Φιλιά-Δράκος III, IV).

Η πρωϊμότερη κεραμική της φάσης αυτής είναι μονόχρωμη και παρουσιάζει στα πρώτα στρώματα ομοιότητες με την κεραμική της Κιλικίας (Mersin XXV, XXIV) και τον Λίβανο (Ras Shamra Va, Ivc, Amuq B). Στους οικισμούς της βόρειας πλευράς (Τρουλλί, Αγ. Επίκτητος) επικρατεί μία γραπτή κεραμική με ερυθρό σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια, η οποία, αν και έχει ομοιότητες με αυτήν της νεότερης φάσης Ubaid και της Mersin XV, ακολουθεί επιτόπια εξέλιξη. Στη νότια πλευρά της Κύπρου επικρατεί η χτενιστή κεραμική που μερικές φορές συνδυάζεται και με γραπτή. Τα ειδώλια της εποχής είναι σχηματοποιημένα από πέτρα. Η οικονομία είναι μικτή όπως στη Νεολιθική I, αλλά επί πλέον καλλιεργούνται τώρα η ελιά και το αμπέλι, ενώ το κυνήγι ελαφιών αποτελεί την κυριότερη πηγή κρέατος.

Η ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η έρευνα σε 30 οικισμούς της Χαλκολιθικής περιόδου (3900- 2500 π.Χ.) έδειξε ότι πρόκειται για εποχή μεγάλων πολιτιστικών επιτευγμάτων. Η οικονομία βασίζεται στους ίδιους πόρους όπως και στη Νεολιθική II. Η εκτροφή αιγοπροβάτων και χοίρων συνεχίζεται όπως και το κυνήγι ελαφιών.

Εικ. 242.
Κάτοψη κτηρίων
στον οικισμό της
Σωτήρας

Στην αρχιτεκτονική επανέρχεται η κυκλική κατοικία, οποία στην αρχή είναι μικρή ενώ αργότερα γίνεται ευρύχωρη με λιθόχτιστο θεμέλιο και πασσάλους που στήριζαν την οροφή. Ο πρώτος οικισμός που ερευνήθηκε ήταν η Ερήμη στη νότια πλευρά, ενώ αργότερα ότι οι οικισμοί είχαν μεγαλύτερη ανάπτυξη στη δυτική πλευρά του νησιού. Στα Κιοσόνεργα βρέθηκαν μεγάλες κυκλικές οικίες με διάμ. 8.50 μ. (Εικ. 243) που έχουν δάπεδα και τοίχους από κονίαμα με ερυθρό επίχρισμα, υπάρχουν όμως και ορθογώνια κτήρια. Ο οικισμός αυτός υπολογίζεται ότι είχε πληθυσμό 1000 κατοίκων.

Εικ. 243. Κτήρια στα Κιοσόνεργα (Croft et al. 1999)

Στην περίοδο αυτή τα ταφικά έθιμα αλλάζουν. Δεν υπάρχει ο φόβος των νεκρών οι οποίοι θάπτονται ανάμεσα αλλά και μέσα στα οπίτια. Ωστόσο, στη θέση Σουσκιού ανεσκάφη ένα νεκροταφείο που χρονολογείται γύρω στο 3000 π.Χ. Οι τάφοι είναι κυψελοειδείς λάκκοι και περιέχουν ένα ή πολλούς νεκρούς σε συνεσταλμένη στάση. Τα κτερίσματα ήταν άφθονα, όπως αγγεία, περιδέραια, περιάπτα και ειδώλια. Θαλαμοειδείς τάφοι εμφανίζονται προς το τέλος της περιόδου.

Η κεραμική είναι χτενιστή και γραπτή με ερυθρό πάνω σε λευκό. Επίσης υπάρχουν μονόχρωμα στιλβωτά αγγεία. Ένα πλήθος νέων οχημάτων εμφανίζεται (κύπελλα, πρόχοι, αγγεία με προχοές, πίθοι). Η ειδωλοπλαστική είναι αρκτά φυσιοκρατική με την απεικόνιση κυρίως της γυναικείας μορφής. Λίγα χάλκινα αντικείμενα δείχνουν περιορισμένη χρήση του μετάλλου, που εντείνεται όμως στο τέλος της περιόδου. Εμφανίζονται σφραγίδες που πιθανώς δείχνουν ανταλλαγές με τις απέναντι ακτές.

ΠΡΩΙΜΗ ΚΥΠΡΟΣ ΚΑΙ ΑΙΓΑΙΟ: ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ

Η τελευταία δεκαετία του 20ού αι. στάθηκε η αφετηρία μιας σειράς ανασκαφικών ανακαλύψεων όχι μόνο για την κυπριακή αλλά και την αιγαϊακή προϊστορία. Ενώ μέχρι τη δεκαετία του '90 δεν μπορούσε κανείς να μιλήσει για μεσολιθικό ή πρώιμο παραγωγικό στάδιο στο Αιγαίο (Cherry 1981 και 1984), η ανασκαφή δύο θέσεων του πρώιμου Ολόκαινου στις Βόρειες Σποράδες (σπήλαιο Κύκλωπα) και τις Κυκλαδες (Μαρουλάς Κύθνου) μετά το 1992 έφερε στο φως νέα στοιχεία για την πρώιμη κατοίκηση των νησιών (Σάμψων 1996 και 2001, Sampson 1998). Καθώς βρισκόμαστε μπροστά στην ανάδυση ενός νέου πολιτισμικού ορίζοντα στην ανατολική Μεσόγειο με στοιχεία προκεραμικά νεολιθικά, είναι χρήσιμο να συγκρίνουμε τις δύο περιοχές και να διερευνήσουμε το βαθμό συγγενείας τους σε επίπεδο τόσο τυπολογικό όσο και ιδεολογικό.

Είναι σαφές ότι δεν υπάρχει καμία άμεση επικοινωνία μεταξύ των δύο χώρων εκείνη την εποχή, ούτε μέχρι πολύ αργότερα. Ωστόσο, παρόλο που δεν συνδέονται άμεσα στις πρώιμες φάσεις κατοίκησής τους Αιγαίο και Κύπρος ακολουθούν παράλληλες πορείες οικονομίας και νεολιθικοποίησης (Efstratiou - Mantzourani 1997, Le Brun 1997), έστω και με διαφορετικούς ρυθμούς και επεισόδια, την ίδια εποχή που παρόμοιες αλλαγές λαμβάνουν χώρα και στην ευρύτερη ηπειρωτική ζώνη Βαλκανίων, Μικράς Ασίας, Εγγύς και Μέσης Ανατολής. Σημαντικός συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις δύο περιοχές είναι ο παράγων «Ανατολή», που συμμετέχει στην εξέλιξη και των δύο θέσεων με την επιρροή του, έστω κι αν αυτό γίνεται σε διαφορετικό βαθμό για κάθε μία και εκπορεύεται από διαφορετικά γεωγραφικά σημεία για κάθε περίπτωση. Με βάση τα δεδομένα αυτά, μπορούμε να διακρίνουμε τις τέσσερις πρώτες χιλιετίες του Ολοκαίνου σε δύο κοινούς σε Αιγαίο και Κύπρο στρωματογραφικούς ορίζοντες:

Αρχαιότερη Φάση

Η Αρχαιότερη Φάση, που καλύπτει ένα χονδρικό εύρος 1500 χρόνων, μεταξύ πρώιμης/ύστερης 10ης και μέσα/τέλος 9ης χιλ. π.Χ., σύγχρονο με την Πρωτονεολιθική και την ΠΝ Α της Συροπαλαιοστίνης, περιλαμβάνει τη φάση Ακρωτήρι στην Κύπρο και τα βαθύτερα στρώματα από το σπήλαιο του Κύκλωπα στο Αιγαίο και τον Μαρουλά στην Κύθνο ((Honea 1975, Σάμψων 1996; Sampson 1998; Σάμψων 2006) που ανήκουν στην 9η χιλιετία π.Χ. Οι δύο πολιτισμοί ζουν παράλληλα, παρόλο που το Ακρωτήρι αρχίζει λίγο νωρίτερα από το σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα (Sampson 1998, Σάμψων 2001), το οποίο έχει με ακρίβεια χρονολογηθεί από το τέλος της 10ης έως την 7η χιλ. π.Χ. (Φακορέλλης - Μανιάτης. 2001) και το Μαρουλά στην Κύθνο που έχει δώσει πρώιμες ηλικίες από το 8700-8000 π.Χ.

Οι τρεις θέσεις παρουσιάζουν κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά σε

διάφορα επίπεδα. Ως προς την οικονομία τους, είναι προσανατολισμένες σε μία θηρευτική δραστηριότητα, την οποία ασκούν έχοντας αναπτύξει κάποια εξειδίκευση, που είναι στη μεν περίπτωση του Ακρωτηρίου το κυνήγι νάνων ιπποποτάμων και ελεφάντων, στη δε περίπτωση των Γιούρων και της Κύθνου η αλιεία, το κυνήγι πτηνών και η τροφοσυλλογή. Η αλιεία στα Γιούρα υποδηλώνεται από παχιές αποθέσεις οστών ψαριών και οστρέων καθώς και μεγάλη συλλογή εργαλείων ψαρέματος, που δειχνουν ότι οι χρήστες του σπηλαίου ήταν εξειδίκευμένοι ψαράδες και χρησιμοποιούσαν το χώρο ως βάση ή καταφύγιο των εξορμήσεών τους, πιθανόν και για την επέξεργασία και αποθήκευση των αλιευμάτων. Στην Κύθνο δεν υπάρχει τόσο μεγάλη ποσότητα ψαριών, ενώ μεγαλύτερο ρόλο παίζει η τροφοσυλλογή κυρίως χερσαίων και θαλάσσιων μαλακίων και το κυνήγι πτηνών. Την εξειδίκευση στις τρεις θέσεις επιβεβαιώνει ο χαμηλός βαθμός διαφοροποίησης των εργαλειακών τύπων τόσο στο Ακρωτήρι (Simmons 1999) όσο και στα Γιούρα (Sampson *et al.* 1998) και την Κύθνο (Sampson *et al.* 2002), που εμπίπτουν στις κατηγορίες της ατυπικής επιπαλαιολιθικής λιθοτεχνίας με τοπικές ιδιομορφίες.

Η εξειδίκευση στη θηρευτική δραστηριότητα αποτελεί συνήθη έκφραση της επιπαλαιολιθικής οικονομίας τόσο στην Εγγύς Ανατολή (Vigne - Buitenhuis 1999, Peters *et al.* 1999, Horwitz *et al.* 1999), όσο και στην Ευρώπη (Bonsall 1990), όπου η αλιεία και το κυνήγι πτηνών (Grigson 1990) απαντούν πολύ συχνά ως εξειδίκευμένες δραστηριότητες. Στο Φράγχθι την ίδια περίοδο το κόκκινο ελάφι αντιπροσωπεύει σχεδόν το 90% των θηραμάτων του σπηλαίου, ενώ στην Εγγύς Ανατολή το κυνήγι όχι μόνο δεν χάνει τη σημασία του, αλλά αποτελεί βασική στρατηγική επιβίωσης κατά την Προκεραμική Νεολιθική Α και Β, τόσο στη ΝΑ Τουρκία, όπου μεγάλοι μόνιμοι οικισμοί διαβιώνουν βασισμένοι σχεδόν αποκλειστικά στο κυνήγι (Vigne - Buitenhuis 1999), όσο και στη Συροπαλαιοτίνη όπου η θηρευτική στρατηγική είναι εξειδίκευμένη στο κυνήγι γαζέλλας (Mellaart 1975).

Γιούρα και Ακρωτήρι εμπίπτουν στο ίδιο μοντέλο επιλογής θέσης (Kvamme - Jochim 1990), πράγμα που υποδηλώνει κοινά κριτήρια επιλογής εκ μέρους των πληθυσμών και είναι προέκταση του θηρευτικού προσανατολισμού τους. Πρόκειται για σπήλαια ή βραχοοσκεπές που χρησιμεύουν ως βάσεις για την επεξεργασία του κρέατος των θηραμάτων/αλιευμάτων, και τα δύο σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα για να βρίσκονται σε επαφή με τους δρόμους επικοινωνίας. Ανάλογα προς το Ακρωτήρι και το σπήλαιο του Κύκλωπα βρίσκεται σε ύψωμα σήμερα 100 μ. περίπου πάνω από τη θάλασσα (τότε περίπου 140-180 μ.) και έχει ανοιχτή θέα προς το πέλαγος και οπτική επαφή με την ηπειρωτική ακτή και τα ενδιάμεσα νησιά σε απόσταση 40-50 μίλια. Η θέση της Κύθνου είναι υπαίθρια αλλά και αυτή βρίσκοταν τότε πάνω σε ύψωμα.

Η βασική διαφορά ανάμεσα στις τρεις θέσεις είναι ότι ο πληθυσμός των Γιούρων έχει μεγαλύτερο εύρος συμπληρωματικών διατροφικών

πηγών πέρα από την εξειδικευμένη δραστηριότητα (πτηνά, σαλιγκάρια, άγρια θηράματα) και αξιοποιεί με μεγαλύτερη ισορροπία τις διατροφικές πηγές ξηράς και θάλασσας (παρόλη την εξειδίκευση προς την αλιεία), ενώ στο Ακρωτήρι η αξιοποίηση των θαλάσσιων πηγών είναι πολύ μικρή και αυξάνεται λίγο προς το τέλος. Μεγάλο εύρος διατροφικών πηγών έχει και ο Μαρουλάς που εκτός από τη θαλάσσιες πηγές μπορούσε να εκμεταλλεύεται και το δασωμένο τότε εσωτερικό του νησιού για κυνήγι αλλά και διατροφή χοιρινών που φαίνεται να είναι σε ένα στάδιο πρώιμης εκξημέρωσης (Trantalidou 2005). Η οικονομία του πληθυσμού των Γιούρων περιλαμβάνει πιθανότατα και την εκτροφή οικόσιτων ζώων, αρχικά αποκλειστικά χοιρινών και από τα μέσα της 9ης χιλ. και αιγοπροβάτων που βρίσκονται σε πρώιμο στάδιο εξημέρωσης (Trantalidou 1999), γεγονός που ίως καθιστά τα Γιούρα την αρχαιότερη θέση στο Αιγαίο με ίχνη ευρείας εξημερωμένης πανίδας.

Το κοινό στοιχείο και στις τρεις θέσεις είναι η ενδεχόμενη πρώιμη εξημέρωση του χοίρου, πράγμα που στην εγγύς ηπειρωτική ζώνη την ίδια εποχή απαντά μόνο στη ΝΑ Μικρά Ασία και την άνω περιοχή του Ευφράτη (Hallan Cemi Tepesi). Ήδη δηλαδή από την 10 χιλ. π.Χ., σε μία περίοδο σχεδόν σύγχρονη με τον πολιτισμό των Νατουφίων στην Παλαιοιστίνη και την αρχή της Προκεραμικής Νεολιθικής Α ο χοίρος εξημερώνεται στην ανατολική Τουρκία πολύ νωρίτερα από το πρόβατο και πολύ νωρίτερα από κάθε άλλη απόπειρα εξημέρωσης στην Εγγύς Ανατολή (Rosenberg *et al.* 1998). Στην Κύπρο η εξημέρωση είναι εισαγμένη γιατί άγριος πρόγονος του χοίρου εκεί δεν υπάρχει, σε αντίθεση με τον ελλαδικό χώρο, όπου μόνο η εξημέρωση του προβάτου ως τεχνική και ως πανίδα είναι σίγουρα εισαγμένη από την Ανατολή (Trantalidou 1996). Δυστυχώς οι θέσεις αυτές απέχουν πολύ, τόσο από το Αιγαίο όσο και από την Κύπρο, και καθώς δεν υπάρχει ο συνδετικός κρίκος της εξημέρωσης στους ενδιάμεσους χώρους κάθε ερμηνεία παραμένει μετέωρη.

Ως εκ τούτου ο πληθυσμός του Ακρωτηρίου έρχεται στην Κύπρο από την συριακή ακτή στην Ύστερη Νατούφια φάση για να ασκήσει μία θηρευτική/τροφοσυλλεκτική οικονομία σε μία αναξιοποίητη έως τότε περιφερειακή περιοχή και όχι για να εφαρμόσει παράλληλα και πρώτιμες τεχνικές εξημέρωσης, με τις οποίες φαίνεται ότι δεν έχει εξοικειωθεί στον τόπο καταγωγής του. Γι' αυτό παρόλο που είναι σύγχρονος με την Πρωτοεολιθική φάση της Συροπαλαιοιστίνης, δεν μπορεί να οικειοποιηθεί αυτόν τον όρο, αλλά παραμένει αυστηρά Επιπαλαιολιθικός/ Μεσολιθικός.

Αντίθετα ο πληθυσμός των Γιούρων έρχεται πιθανώς από την ηπειρωτική Ελλάδα στα νησιά του Αιγαίου όπου ασκεί παράλληλα με την κύρια στρατηγική επιβίωσης (αλιεία) και πρώιμη εκτροφή ζώων, βάσει τεχνικών που έφερε μαζί του ή απέκτησε μέσω ανταλλαγής από άλλες ομάδες. Ο πολιτισμός των Γιούρων και της Κύθνου θα μπορούσε επομέ-

νως να θεωρηθεί προκεραμικός (Sampson 1998, 21) ή πρωτονεολιθικός, παρόλο τον κύρια μεσολιθικό χαρακτήρα του, που συνιστάται στην θηρευτική εξειδίκευση, την τυπολογία της λιθοτεχνίας και την ημιμόνιμη δραστηριότητα, που εμπίπτει στα μεσολιθικά/επιπαλαιολιθικά μοντέλα περί ημι-μονιμότητας που έχουν παρατηρηθεί τόσο στη βόρεια Ευρώπη (Engelstad 1990, 336, Larsson 1990) όσο και στη νατούφια Ανατολή (Mellaart 1975; Bar-Yose-Valla 1991; Lieberman 1998; Valla 1998). Ωστόσο, παρόλο που ως μεσολιθικός μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο εξέλιξης της ευρύτερης περιοχής μεταξύ νότιας Μικράς Ασίας (σπήλαια Öküzinī και Karain: Albrecht 1988, Otte *et al.* 1995) και Φράγχθι (Perlès 1990), ως πρωτο-νεολιθικός αδυνατεί προς το παρόν να βρει παράλληλα σε κοντινές γεωγραφικές ζώνες. Όποια κι αν είναι η προέλευσή του είναι ένας πολιτισμός με ιδιαίτερη δυναμική και ευρύ δίκτυο ανταλλαγών, αν κρίνουμε από την αφθονία οφιανού στην Κύθνο από την 9^η χιλιετία και στα Γιούρα από την 8^η, που βρίσκεται σε ένα στάδιο μετεξέλιξης προς μια παραγωγική οικονομία.

Ο πληθυσμός του Ακρωτηρίου αντίθετα έχει εγκλωβιστεί σε μία στρατηγική που τον οδηγεί στην παρακμή αφού, όταν εκλείψουν τα ζώα ως άμεσο αποτέλεσμα του νησιωτικού απομονωτισμού, εκλείπει μαζί τους και ο ίδιος γιατί δεν γνωρίζει πως να ασκήσει εναλλακτικές στρατηγικές επιβίωσης. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει δυσκολία προσαρμοστικότητας, αλλά και μικρή έως ανύπαρκτη επαφή με τις εξελίξεις της ηπειρωτικής χώρας όπου την ίδια στιγμή αναπτύσσονται μεγάλα οικιστικά κέντρα και η οικονομία αποκτά νέους προσανατολισμούς.

Νεότερη φάση

Ο ορίζοντας αυτός καλύπτει ένα εύρος 1000-1500 χρόνων (μέσα/τέλη 9ης- αρχές/μέσα 7ης χιλ. π.Χ.). Περιλαμβάνει τη φάση Σκιλλουρόκαμπος στην Κύπρο και στο Αιγαίο τα ανώτερα στρώματα από το σπήλαιο Κύκλωπα και ίσως τη νεότερη φάση του Μαρουλά. Αντίθετα από την προηγούμενη φάση, Αιγαίο και Κύπρος παρουσιάζουν απόκλιση, που οφείλεται στο γεγονός ότι η Κύπρος αποικίζεται εκ νέου από πληθυσμούς που είναι φορείς μιας ώριμης παραγωγικής οικονομίας και ως εκ τούτου επιταχύνουν την ανανέωση του νησιού, ενώ στο Αιγαίο συνεχίζουν να δρουν μάλλον οι ίδιοι πληθυσμοί χωρίς να έχουν προστεθεί νέες βελτιώσεις όσον αφορά την παραγωγική οικονομία.

Έτσι ο πληθυσμός του Σκιλλουρόκαμπου είναι φορέας μιας παραγωγικής οικονομίας που στηρίζεται στην εξημέρωση φυτών και ζώων και παραπέμπει στην πρώιμη Προκεραμική Νεολιθική Β της Ανατολής με πιθανότερη αφετηρία καταγωγής τη νότια Μικρά Ασία. Η επιλογή της θέσης και η αρχιτεκτονική της προδίδουν κριτήρια και παραδόσεις τελείως διαφορετικές από εκείνες της αρχαιότερης φάσης, που βρίσκονται σε απόλυτο συγχρονισμό προς τις ιδεολογίες που επικρατούν εκείνη την περίοδο στην εγγύς στην Κύπρο ηπειρωτική ζώνη. Είναι πιθανό ότι όταν

ο πληθυσμός του Σκιλλουρόκαμπου απωθήθηκε στην Κύπρο, ίσως λόγω υπερπληθυσμού στην απέναντι ακτή, οι τελευταίοι θηρευτές του Ακρωτηρίου δρούσαν ακόμα στο νησί έως ότου εξαφανίστηκαν ή απορροφήθηκαν. Με άλλα λόγια η νεολιθικοποίηση της Κύπρου δεν είναι ιθαγενής, δεν προήλθε δηλαδή από την μετεξέλιξη της οικονομίας του Ακρωτηρίου με συνδυασμό εσωτερικών διεργασιών και γνώσεων που είχαν κατακτηθεί στην εύκρατη ζώνη, αλλά είναι εξ' ολοκλήρου εισαγμένη από τους νέους αποίκους.

Την ίδια στιγμή στο Αιγαίο οι αλλαγές είναι μικρές, καθώς η μεσολιθική οικονομία συνεχίζει να κυριαρχεί εις βάρος της παραγωγικής οικονομίας στα Γιούρα και την Κύθνο, με κύριο προσανατολισμό την ίδια εξειδικευμένη θηρευτική δραστηριότητα, που ξέραμε από την προηγουμένη περίοδο. Ένα νέο στοιχείο μπορεί να θεωρηθεί η ύπαρξη πλήρως εξημερωμένων κατοικιών στα Γιούρα. Στην Κύθνο συνεχίζονται τα ίδια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά που υπήρχαν και στην παλαιότερη φάση όπως είναι τα κυκλικά οικήματα, καθώς και οι ταφές κάτω από τα δάπεδα, που παραπέμπουν σε μοντέλα γνωστά στη Συροπαλαιοτίνη 2-3 χιλιετίες πριν.

Την εποχή αυτή κατά την οποία η Εγγύς και Μέση Ανατολή, συμπεριλαμβανομένης και της Κύπρου, έχουν μπει στο παραγωγικό στάδιο, το Αιγαίο, αν και πάντα πιο μπροστά από την ηπειρωτική Ελλάδα, εμφανίζει ελαφρά καθυστέρηση με ετερογενή χαρακτηριστικά. Στα Γιούρα έχει παραμείνει σε μεσολιθικό στάδιο το οποίο ενδεχομένως λαμβάνει χώρα παράλληλα με μία οικονομικά δευτερεύουσα επέκταση της κτηνοτροφικής δραστηριότητας και σε αιγοπρόβατα εκτός από χοίρους, ενώ στην Κύθνο εκφράζεται με αρχαϊσμούς που είναι άγνωστο πως έγιναν γνωστοί. Ωστόσο η εκτροφή προβάτων δεν είναι χωρίς σημασία αφού παραπέμπει κατευθείαν σε εισαγμένες τεχνικές και ζώα από την Ανατολή, δεδομένου ότι ο άγριος πρόγονός του δεν υπάρχει στον ελλαδικό χώρο (Τρανταλίδου 1996, 2003). Η ναυσιπλοΐα βρίσκεται σε άνθηση αφού επιτρέπει τη μετακίνηση ανθρώπων και ζώων στα Γιούρα, ενώ η λεκάνη του Αιγαίου ενοποιείται κάτω από δίκτυα ανταλλαγών με μεγάλη εμβέλεια που διοχετεύουν οφιανό Μήλου μέσω Θαλάσσης και ξηράς (Κυκλαδες-Αττική-Εύβοια) σε κοντινές (Κύθνος, Φράγχθι: Cherry - Torrence 1982) και μακρινές ζώνες (Γιούρα, Ικαρία), έως και 300 χλμ. μακριά από το σημείο προέλευσής του (Sampson *et al.* 1998).

Το ότι το Αιγαίο παρουσιάζει μικρή εξέλιξη σε σχέση με την Κύπρο και δεν ξεφεύγει εντελώς από τα πλαίσια της μεσολιθικής οικονομίας οφείλεται πιθανόν στο γεγονός ότι η επικοινωνία με την πηγή της νεολιθικοποίησης δεν ήταν αρκετή, αλλά έμεινε απομονωμένο και επιβίωνε βασισμένο στις γνώσεις και τις τεχνικές που κατείχε έως τότε χωρίς να ανανεωθεί με νέες ιδέες και επινοήσεις. Τέτοιες ανανεωτικές διαδικασίες φαίνεται ότι ευνόησαν περισσότερο τα Γιούρα παρά την Κύθνο και το Φράγχθι. Αντίθετα η Κύπρος σ' αυτή τη φάση ευνοήθηκε πολλαπλά.

Ζατοόοο, ή ισοπεία του μοντινόμονού αλλάζει κράφως σε χιλιόμετρα από την ζώνη της Κρήτης που περιβάλλεται από την Αχαΐα και την Πελοπόννησο. Η απόκριση της Ελλάδας στην παραγωγή της είναι πολύ μεγάλη, με την Ελλάδα να αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη παραγωγή στην Ευρώπη, μετά την Γερμανία. Το 2018, η Ελλάδα έφερε περίπου 100 εκατομμύρια τόνους αγροτικών προϊόντων, με την αγροτική παραγωγή να αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη παραγωγή στην Ευρώπη, μετά την Γερμανία. Το 2018, η Ελλάδα έφερε περίπου 100 εκατομμύρια τόνους αγροτικών προϊόντων, με την αγροτική παραγωγή να αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη παραγωγή στην Ευρώπη, μετά την Γερμανία. Το 2018, η Ελλάδα έφερε περίπου 100 εκατομμύρια τόνους αγροτικών προϊόντων, με την αγροτική παραγωγή να αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη παραγωγή στην Ευρώπη, μετά την Γερμανία. Το 2018, η Ελλάδα έφερε περίπου 100 εκατομμύρια τόνους αγροτικών προϊόντων, με την αγροτική παραγωγή να αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη παραγωγή στην Ευρώπη, μετά την Γερμανία.

ο γέλασον αυτού εξάπει λία μία φορά ακούντα την επικοινωνία-
λίαν αναβαθμού και πετεζόντους μοντού, η οποία δεν πήρε περιπέτειαν
αλλά πάντα σε μια περιοχή που έχει θέση στην παραδοσιακή ζωή της.
Αλλά το γεγονός ότι η παραδοσιακή ζωή στην Κύπρο δεν έχει περιπέτειαν
αλλά πάντα σε μια περιοχή που έχει θέση στην παραδοσιακή ζωή της.

σε μία φάση που αντιστοιχεί με το ορίζοντα της Φτελιάς Μυκόνου και του Σαλιάγκου.

Έχει διατυπωθεί η θεωρία ότι ειδικά τα κυκλικά κτίσματα υποδηλώνουν νομαδικούς πληθυσμούς και τα τετράπλευρα μόνιμους (Lieberman 1998, 77), πράγμα που για την Κύθνο ίσως είχε κάποια σημασία, αν και οι μόνιμοι ακεραμικοί οικισμοί της Κύπρου ανατρέπουν μια τέτοια υπόθεση. Πέραν τούτου η κατασκευή λίθινων κτηρίων ενδεχομένως υποδηλώνει σταθερότητα και μονιμότητα σε βάθος χρόνου, ενώ οι ταφές κάτω από τα δάπεδα δείχνουν έντονη σύνδεση του πληθυσμού με τον τόπο αυτόν, ο οποίος τιμάται με την ταφή των προγόνων ίσως επειδή έχει αποκτήσει στη συνείδηση και τη μνήμη του πληθυσμού το νόημα μιας σταθερής αξίας. Από την άλλη θα πρέπει να υποτεθεί ότι γίνονται μετακινήσεις όλου ή μέρους του πληθυσμού στα πλαίσια μιας τροφοσυλλεκτικής/θηρευτικής οικονομίας που έχει συγκεκριμένους στόχους και δεν κινείται τυχαία. Η θηρευτική οικονομία πάντως δεν προϋποθέτει απαραίτητως μετακινούμενους πληθυσμούς, όπως καταδεικνύουν οι μεγάλοι μόνιμοι οικισμοί της Πρωτο-Νεολιθικής και Προκεραμικής Νεολιθικής Α της ΝΑ Τουρκίας, που εξαρτώνταν κατά τα άλλα αποκλειστικά από το κυνήγι (Hallan Cemi Tepesi, πρώιμο Cayönü, Cafer Höyük, Boytepe, Göbekli Tere στην Urfα). Από την άλλη ωστόσο ούτε οι μόνιμες εγκαταστάσεις θεωρούνται απόδειξη συνεχούς κατοίκησης του χώρου, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την περίπτωση των Νατουφίων στη Συροπαλαιοτίνη (Edwards 1989; Lieberman 1998, 76), όπου παρόλη τη συνθετότητα της κατασκευής τους και τη μεγάλη επένδυση χρόνου και έργου (Rafferty 1985) οι οικισμοί δεν κατοικούνται συνέχεια.

Ωστόσο η κατασκευή μόνιμων οικημάτων, ακόμα κι αν δεν υποδηλώνει συνεχή κατοίκηση δείχνει στενή σχέση με το χώρο τουλάχιστον σε εποχική βάση, κάτι σαν μόνιμη επιστροφή: αυτός δηλαδή είναι ο τόπος στον οποίο διαμένουν για μεγαλύτερο διάστημα, η αφετηρία και κατάληξη κάθε μετακίνησης, ή έστω σταθερός εποχικός προορισμός. Ο Edwards (1989) υποστηρίζει ότι νομαδικοί πληθυσμοί, λ.χ. οι Βεδουίνοι, που επανέρχονται εποχικά σε ένα χώρο τείνουν να χτίζουν εκεί μόνιμες εγκαταστάσεις για να τις βρίσκουν έτοιμες όταν επιστρέφουν. Σ' αυτό το μοντέλο εντάσσεται τελικά και ο πολιτισμός των Νατουφίων (Valla 1998; Lieberman 1998), αλλά και των μεσολιθικών εγκαταστάσεων των ψαράδων της βόρειας Ευρώπης (Larsson 1990), το οποίο δεν απέχει πολύ από τη θερινή-χειμερινή μετακίνηση των εξειδικευμένων κτηνοτροφικών πληθυσμών μεταγενέστερων περιόδων (λ.χ. Σαρακατάσαι, Βλάχοι) που διατηρούν και στα ορεινά και στα πεδινά μόνιμες εγκαταστάσεις.

Ωστόσο, ο απομονωτισμός δεν μπορεί να δικαιολογήσει πώς οι πληθυσμοί της Κύπρου και της Κύθνου πρωτοήρθαν σε επαφή με μία παράδοση που άνθισε εκατοντάδες ή χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά τους και

αρκετές χιλιάδες χρόνια πριν, ούτε μπορεί να εξηγήσει μέσα από ποιες διαδικασίες διασώθηκε αυτή η παράδοση και για ποιους λόγους επελέγη. Καθώς λείπουν οι ενδιάμεσοι κρίκοι στη νότια και δυτική Μικρά Ασία μόνο θεωρητικά μπορούμε να μιλήσουμε για διάδοση του κυκλικού τύπου σπιτιού από την Ανατολή και καθυστερημένη επιβίωσή του στο Αιγαίο και την Κύπρο. Στην Κύπρο πιθανότατα αυτό έγινε προς το τέλος της ΠΝ Β, όταν παρατηρούνται έντονες μετακινήσεις πληθυσμών από τη Συροπαλαιστίνη προς άλλοτε ακατόίκητες περιφέρειες λόγω υπερπληθυσμού, η κατά Le Brun (1997, 41-42) «νεολιθική έξοδος». Κατά τη φάση αυτή ο κυκλικός τύπος οικήματος επιβίωνε σποραδικά στην περιοχή της Παλαιστίνης και δεν αποκλείεται πριν εξαφανιστεί να διασώθηκε στη μνήμη και την παράδοση πληθυσμών που μετακινήθηκαν προς άλλους τόπους. Το να εξαρτήσουμε ωστόσο και την Κύθνο, όπως την Κύπρο, από μετακινήσεις ανατολικών πληθυσμών (Runnels 1995), ίσως διά θαλάσσης, ακούγεται επιστημονικά ξεπερασμένο. Λογικότερο θα ήταν να εξαρτήσουμε τους πληθυσμούς του Αιγαίου και της Κύπρου από τη σταδιακή διάδοση επιρροών από την Ανατολή, έχοντας φυσικά κατά νου ότι ιδέες και γνώσεις δεν περπατούν όπως οι άνθρωποι, αλλά τρέχουν μπροστά και διανύουν μεγαλύτερες αποστάσεις, με μεγαλύτερη ταχύτητα από τους ίδιους τους φορείς τους.

Ως συνολική εκτίμηση θα λέγαμε ότι με τα νέα δεδομένα από το Αιγαίο και την Κύπρο μία νέα εικόνα αναδύεται για την ανθρωπογεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου κατά τις πρώτες χιλιετίες του Ολοκαίνου, η οποία ανατρέπει την παλαιότερη εικόνα της ερήμωσης (Cherry 1981). Οι δύο περιοχές ξεκινούν με κοινούς προσανατολισμούς, αλλά στη συνέχεια διαφοροποιούνται ως προς το ρυθμό νεολιθικοποίησης και αποκλίνουν ως προς τη φυσιογνωμία.

Το Αιγαίο αναπτύσσει έναν δικό του πολιτισμικό χαρακτήρα μέσα από τη δράση ομάδων εξειδικευμένων ψαράδων και ναυτικών, που έρχονται σε επαφή με έναν ευρύ κοινωνικό χώρο και με υψηλό βαθμό δεκτικότητας απορροφούν μέσα από την επικοινωνία με την Ανατολή νέα μηνύματα και μπαίνουν στην τροχιά νέων εξελίξεων. Όχι μόνο το Αιγαίο μπορεί να θρέψει έναν ακμαίο πληθυσμό κατά τη Μεσολιθική, αλλά έχει δυναμικά συμβάλει στην μετάδοση γνώσεων και τεχνικών από την εύκρατη ζώνη της Εγγύς Ανατολής στην Ελλάδα, τη στιγμή που ιθαγενείς διαδικασίες ήταν έτοιμες να δεχτούν την απαραίτητη στροφή προς την παραγωγική οικονομία (Θεοχάρης 1973, 24, Κωτοάκης 1992). Με άλλα λόγια οι ψαράδες του Αιγαίου είναι ο κρίκος που έλειπε στην πορεία προς τη νεολιθικοποίηση. Αντίθετα από την ηπειρωτική Ελλάδα, που δείχνει πιο κλειστή, παραδοσιακή και δυσκίνητη, καθώς φαίνεται να ανήκει σε μια πιο απομονωμένη, περιφερειακή ζώνη, το Αιγαίο αναπτύσσει κατά το πρώτο Ολόκαινο με σταθερά βήματα την δική του πολιτιστική φυσιογνωμία βασισμένο στο νησιωτικό χαρακτήρα του και στην ευνοϊκή θέση του στην υποδοχή ξένων ερεθισμάτων που είχε την ικανό-

τητα να αφομοιώνει. Τα νέα δεδομένα όμως επεξεργάζεται με ιθαγενείς διαδικασίες, ώστε κάθε φάση έχει προκύψει από την προηγούμενη μέσα από σταδιακά βήματα εξέλιξης. Με τον τρόπο αυτό παρουσιάζει μια συνέχεια από την Παλαιολιθική ακόμα έως τους νεότερους χρόνους.

Αντίθετα στην Κύπρο κάθε φάση της πρώιμης προϊστορίας είναι ένα αυτοτελές κεφάλαιο, που εισάγεται με έναν αποικιομό, αλλά συρρικνούται και πεθαίνει χωρίς απογόνους, έως ότου ένας νέος αποικιομός εισάγει απ' έξω καινούργια πολιτιστική φυσιογνωμία. Διακοπή, ασυνέχεια και συντηρητισμός είναι τα χαρακτηριστικά των πρώτων χιλιετιών του Ολοκαίνου με αποτέλεσμα οι πολιτισμοί να διαδέχονται ο ένας τον άλλο και όχι να κυριολεκτικά παραπλανώνται ο ένας από τον άλλον. Μόνο μετά τη Νεότερη Νεολιθική (5η χιλ. π.Χ.) η Κύπρος καταφέρνει να διατηρήσει τις επαφές της με τον έξω κόσμο, πράγμα που της εξασφαλίζει ανανέωση και ομαλή συνέχεια στον πολιτισμό της.

Έχοντας πάντα στο νου ότι δεν πρέπει να φτάνουμε στα άκρα μιας ντετερμινιστικής θεωρίας που εξαρτά κάθε πολιτιστικό χαρακτηριστικό από τις περιβαλλοντικές και γεωγραφικές ιδιαιτερότητες ενός τόπου (*the culture-area concept*), μπορούμε να αποδώσουμε ένα μέρος των διαφορών Κύπρου-Αιγαίου σε βιογεωγραφικούς παράγοντες (MacArthur - Wilson 1967, Evans 1973 και 1977, Case - Cody 1987, Keegan - Diamond 1987, Kirch 1988, Held 1989), βάσει των οποίων συστήθηκαν τα μοντέλα που αναφέρονται στον αποικισμό των νησιών της Μεσογείου (Lewthwaite 1990, Cherry 1990 και 1992, Runnels 1995, Patton 1996, Simmons 1999, 19-21).

Η θάλασσα είναι χωρίς αμφιβολία πηγή νοηματικού πλούτου και εμπειριών που οι κάτοικοι των ηπειρωτικών περιοχών δεν διαθέτουν. Η θαλάσσια επικοινωνία δεν προϋποθέτει μόνο καλή γνώση των ανέμων, των ναυτικών μέσων, αλλά και της αφετηρίας και του προορισμού, δηλαδή μιας γνώσης τοπογραφίας και των πηγών διατροφής που θα τους συντηρούσαν στο ταξίδι. Αυτές τις γνώσεις δεν τις έχουν άνθρωποι που δεν θγαίνουν προς τα έξω ούτε άνθρωποι που φτάνουν κάπου για πρώτη φορά (Le Brun 1997, 2) και στην περίπτωση της Κύπρου θα πρέπει να είχαν εξοικειωθεί με τη θάλασσα πριν αποτολμήσουν το ταξίδι. Η διασπορά των νησιών σε αντιδιαστολή με το ενιαίο μεγάλο κομμάτι ξηράς-νησιού, το μέγεθος και το «βάθος» του νησιού, η απόσταση από την εγγύτερη ηπειρωτική ζώνη και η επικινδυνότητα της θάλασσας, η οπτική επαφή με άλλα νησιά ή ακτές και η θέση του νησιού στο πέρασμα προς άλλους τόπους αποτελούν γεωγραφικά χαρακτηριστικά στα οποία Αιγαίο και Κύπρος διαφέρουν.

Στη λεκάνη του Αιγαίου κάθε ταξίδι είναι συντομότερο, μικρής διάρκειας, μπορεί να γίνει μόνο την ημέρα, ενώ αφετηρία και τέρμα βρίσκονται σε οπτική επαφή κι αν όχι, υπάρχουν ενδιάμεσα νησιά-σταθμοί που αμβλύνουν κάθε αισθημα ανασφάλειας. Στην Κύπρο αντίθετα η ανοιχτή θάλασσα, τα μεγάλα βάθη και η απουσία ενδιάμεσων σταθμών να γεφυ-

ρώνουν τη μεγάλη απόσταση θα ενέτεινε το αίσθημα της ανασφάλειας των πρώτων ναυσιπλόών, θα απαιτούσε μακρύτερη διαμονή στο νησί και θα αποτελούσε εμπόδιο στην γρήγορη επιστροφή και την ταχεία επικοινωνία με την ηπειρωτική ακτή. Με βάση τα δεδομένα αυτά ένα ταξίδι στην Κύπρο πρέπει να είχε τη μορφή μιας οργανωμένης επιχείρησης και θα ενείχε πάντοτε μεγαλύτερο κίνδυνο αποκλεισμού.

Κυρίως όμως Κύπρος και νησιά του Αιγαίου διαφέρουν στο μέγεθος των πλουτοπαραγωγικών πηγών και το «βάθος». Σε αντίθεση με το Αιγαίο, που τα μικρά νησιά του είναι «ρηχά» και «κοιτάζουν» προς τα έξω, η Κύπρος (όπως επίσης η Κρήτη, Σικελία, Σαρδηνία και Κορσική) έχει ενδοχώρα αποτελώντας ως εκ τούτου έναν παράγοντα απομονωτισμού. Η πολιτισμική ασυνέχεια των πρώτων χιλιετιών της κυπριακής προϊστορίας οφείλεται κατά ένα μέρος σ' αυτήν την απόσταση, που κατέστησε τους πληθυσμούς-αποίκους που κατάφεραν να φτάσουν στην Κύπρο ενδημικά είδη, και τους παγίδευσε στη μοίρα της συρρίκνωσης και της εξαφάνισης, την οποία μόνο μετά την 5η χιλ. μπόρεσαν να αμβλύνουν με τα τεχνικά τους μέσα.

Βιβλιογραφία

- Adovasio J., Fry G., Gunn J., Maslowski R. 1978, Prehistoric and historic settlement patterns in western, An overview, *Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, 1978*, 39-57.
- Ammerman A. J. - Cavalli-Sforza L. L. 1984, *The Neolithic Tradition and the Genetics of populations in Europe*, Princeton.
- Bar-Yosef O. 2001, The world around Cyprus: From Epipaleolithic foragers to the collapse of the PNB civilization, στο Swiny 2001, 129-164.
- Bar-Yosef O. και Belfer-Cohen A. 1989, The Levantine PPNB interaction sphere, in I. Hershkovitz (ed.)1989, 59-72.
- Bar-Yosef O. και Valla F. R. (eds) 1991, *The Natufian Culture in the Levant* (Ann Arbor, International Monographs in Prehistory).
- Bonsall C. 1990 (ed.), *The Mesolithic in Europe. Papers Presented at the Third International Symposium (Edinburgh 1985)*, Edinburgh (John Donalds Publishers Ltd).
- Briois et al. 1997, Obsidiennes du site Néolithique Préceramiques de Shillourocampos (Chypre), *Paléorient* 23, 1.
- Cauvin J. 2000, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge (Cambridge University Press, μετάφρ. T. Watkins).
- Cauvin M. C. & Cauvin J. 1993, La séquence Néolithique PPNB au Levant Nord, *Paléorient* 19: 23-8.
- Cherry J. 1981, Pattern and process in the earliest colonization of the Mediterranean islands, *Proceedings of the Prehistoric Society* 47, 41-68.
- Cherry J. 1990, The first colonization of the Mediterranean islands: A

- review of recent research, *Journal of Mediterranean Archaeology* 3, 145-221.
- Cherry J. 1992, Paleolithic Sardinians? Some questions of evidence and method, στο H. Tykot - T. K. Andrews (eds), *Sardinia in the Mediterranean: A Footprint in the Sea*, 29-39. Oxford (Sheffield Academic Press).
- Childe G. 1952, *A New Light on the Most Ancient Near East*, London (Evergreen Books).
- Croft P. et al 1999., *Lemba and Kissonerga*, Nikosia.
- Cyprus and the Aegean in Antiquity. From the Prehistoric Period to 7th c. B.C. Proceedings of International Congress, Nicosia, December 8-10, 1995*, Nicosia 1997.
- Dikaios P. 1953, *Khirokitia*, Oxford University Press.
- Efstratiou N. & Mantzourani E. 1997, The beginning of the Neolithic period in Greece and Cyprus: Common research and interpretation problems, στο *Cyprus and the Aegean in Antiquity*, 7-20.
- Engelstad E. 1990, Mesolithic house sites in arctic Norway, in C.Bonsall (ed.) 1990, 331-337.
- Evans J. 1977, Island archaeology in the Mediterranean: Problems and opportunities, *World Archaeology* 9, 12-26.
- Gebel H. G. K. 2004, There was no center: The polycentric evolution of the Near Eastern Neolithic, *Neo-lithics* 1/04, 28-32.
- Gopher A. 1989, Diffusion process in the Pre-Pottery Neolithic Levant: The case of the Helwan Point, in I. Hershkovitz (ed.) 1989, 91-105.
- Grigson C. 1990, Bird-foraging patterns in the Mesolithic, in C. Bonsall (ed.) 1990, 60-72.
- Guillaine J. & Briois F. 2001, Parekklisha Shillourokambos: An early Neolithic site in Cyprus, στο Swiny 2001, 37-53.
- Guleç E., Kuhn S. και Stiner M. 2002, 2000 Excavation at Ucagızlı Cave, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 23, 255-64.
- Hansen J. M. 1991, The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave, Bloomington-Indianapolis (Excavations at Franchthi Cave, Greece no 7, Indiana University Press).
- Hershkovitz I. (ed.) 1989, *People and Culture in Change: Proceedings of the Second Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic Populations of Europe and the Mediterranean Basin*, Oxford (BAR Intern. Series 508).
- Honea K. 1975, Prehistoric remains on the island of Kythnos, *AJA* 79, 277-9.
- Horwitz K. L., Tchernov E., Ducos P., Becker C., Von Den Driesch A., Martin L. και Garrand A. 1999, Animal husbandry in the southern Levant, *Paléorient* 25, 63-80.
- Θεοχάρης Δ. 1967, *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας. Αρχή και πρώιμη εξέλιξη της Νεολιθικής*, Βόλος (Θεσσαλικά Μελετήματα I).
- Θεοχάρης Δ. 1973, *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα (ΜΙΕΤ).
- Καραγιώργης Β. 1978, *Αρχαία Κύπρος. Από τη νεολιθική εποχή έως το τέλος της ρωμαϊκής, Λευκωσία*.

- Katsarou-Tzeveleki S. 2001, Aegean and Cyprus in the Early Holocene: Brothers or distant relatives?, *Journal of Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 1, 43-55.
- Knapp A. B., Held S. O. και Manning S. W. 2001, The prehistory of Cyprus: Problems and prospects, *Journal of World Prehistory* 8, 377-445.
- Kuijt I. 2004, Cyprus as a regional entity: Do researchers need to revisit the concept of the Levantine interaction sphere?, *Neo-lithics* 1/04, 8-9.
- Kyparissi-Apostolika N. 2003, The Mesolithic/Neolithic transition in Greece as evidenced by the data at Theopetra cave in Thessaly, *Documenta Praehistorica XXVII / Neolithic Studies* 7.
- Κωτσάκης Κ. 2000, Η αρχή της Νεολιθικής στην Ελλάδα, στο Ν. Κυπαρίσση - Αποστολίκα, *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6-7 Νοεμβρίου 1998*, 173-9. Αθήνα.
- Larsson L. 1990, Late Mesolithic settlement and cemeteries at Skateholm, Southern Sweden, in C. Bonsall (ed.) 1990, 367-378
- Le Brun A. 1981, *Un site néolithique préceramique en Chypre: Cap Andreas - Kastros*, Paris (ADRF).
- Le Brun A. 1984, *Fouilles récentes à Khirokitia (Chypre), 1988-1991*, Paris (ERC).
- Le Brun A. 1996, *Νεολιθική Χοιροκοιτία*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία.
- Le Brun A. 1997, Chypre néolithique préceramique au large du monde égéen, στο *Cyprus and the Aegean in Antiquity*, 1-6.
- Le Brun A. 2004, Brèves remarques sur une longue histoire, *Neo-lithics* 1/04, 10-1.
- Lehavy Y. 1974, Excavations at Neolithic Dhali-Agridi, part 1, in Stager L. E. et al. (eds), *The American Expedition to Idalion, Cyprus. First preliminary report: seasons of 1971 and 1972*, BASOR, Suppl. 18, 95-102, Cambridge MA.
- Lieberman D. E. 1998, Natufian 'sedentism' and the importance of biological data for estimating reduced mobility, στο T. R. Rocek - O. Bar-Yosef (eds), *Seasonality and Sedentism. Archaeological Perspectives from Old and New World Sites*, 75-92. Cambridge, Mass. (Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University).
- Μαντζουράνη Ε. 2001, *Η αρχαιολογία της προϊστορικής Κύπρου*, Αθήνα.
- McCartney C. 1999, Opposed platform core and the Cypriot Aceramic Neolithic, *Neo-lithics* 1, 8.
- Mellaart J. 1975, *The Neolithic of the Near East*. London (Thames and Hudson).
- Nandris J. 1970, The development and relationships of the earlier Greek Neolithic, *Man* 5, 192-3.
- Newton S. 2003, The Mesolithic fauna from Theopetra Cave, στο N. Galanidou και C. Perlès (eds), *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, British School at Athens, Studies 10.

- Niklasson K 1991, *Early prehistoric burials in Cyprus*, SIMA XCVI, Jonsered.
- Otte M., Yalcinkaya I., Leotard J., Kartal M., Bar-Yosef O., Kozlowski J., Lopez I. και Marshack A. 1995, The Epi-Palaeolithic of Öküzini Cave (SW Anatolia) and its mobiliary art, *Antiquity* 69, 931-44.
- Özdogan M. 1995, Neolithization of Europe: A view from Anatolia, Part I: The problem and the evidence of east Anatolia, *Porocilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XXII*, 1994, 25-61. Ljubljana (Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Neolithic Studies 2).
- Özdogan M. 2004, Cyprus: A regional component of the Levantine PPN, *Neo-lithics* 1/04, 11-2.
- Özdogan M. & Basgelen N. (eds) 1999, *Neolithic in Turkey: Cradle of Civilization. New Discoveries*, Istanbul (Arkeoloji ve Sanat Yayınları).
- Peltenburg E. 2003, *The Colonisation and Settlement of Cyprus: Investigations at Kissonerga-Mylouthkia, 1976-1996. Lemba Archaeological Project, Cyprus III.1*. Sävedalem (Åstroms Förlag, Studies in Mediterranean Archaeology 70:4).
- Peltenburg E. 2004, Cyprus: A regional component of the Levantine PPN, *Neo-lithics* 1/04, 3-7.
- Peltenburg E. 2004a, Response to commentators, *Neo-lithics* 1/04, 18-9.
- Peltenburg E. S. 1983, Ayios Epiktitos Vrysi, in V. Karageorgis (ed.), *Chronique de fouilles et découvertes archéologiques à Chypre*, BCH 98, 855-861.
- Peltenburg E., Croft P., Jackson A., McCartney C. και Murray M.-A. 2001, Well-established colonists: Mylouthkia 1 and the Cypro-Pre-Pottery Neolithic B, *eto Swiny* 2001, 61-93.
- Peltenburg E. και Wasse, A. (eds) 2004, *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus*, Oxford.
- Perlès C. 1989, La néolithisation de la Grèce, in O. Aurenche και J. Cauvin (eds), *Néolithisations, Proche et Moyen Orient, Méditerranée orientale, nord de l'Afrique, Europe méridionale, Chine, Amérique du Sud*, 109-27. Lyon (Archaeological Series No5, BAR Intern. Series 516).
- Perlès C. 2003, An alternate (and old-fashioned) view of neolithisation in Greece, *Documenta Praehistorica XXX / Neolithic Studies* 10, 99-113.
- Peters J., Helmer D., Von Den Driesch A. και Sana Segui M. 1999, Early animal husbandry in the northern Levant, *Paléorient* 25, 27-47.
- Rollefson G. O. 2004, Cultural genealogies: Cyprus and its relationship to the PPN mainland, *Neo-lithics* 1/04, 12-3.
- Runnels C. 1995, Review of Aegean prehistory IV, The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic, *AJA* 99, 699-728.
- Runnels C. & van Andel Tj. 1988, Trade and the origins of agriculture in the eastern Mediterranean, *Journal of Mediterranean Archaeology* 1, 83-109.

- Runnels C. & van Andel Tj. 1993, The Lower and Middle Palaeolithic of Thessaly, Greece, *Journal of Field Archaeology* 20, 299-317.
- Sampson A. & Katsarou S. 2004, Cyprus, Aegean and Near East during the PPN, *Neo-lithics* 1/04, 13-5.
- Seferiades M. 1983, Un centre industriel préhistorique dans les Cyclades: Les ateliers de debitage du silex de Stelida (Naxos), in *Les Cyclades, Materiaux pour une étude de géographie historique*, Univ. de Dijon.
- Simmons A. H. 1999, *Faunal extinction in an Island Society. Pigmy hippopotamus hunters of the Akrotiri Peninsula, Cyprus*, New York.
- Simmons A. H. 2001, The first humans and last pigmy hippopotami of Cyprus, in S. Swiny (ed.), 2001, 1-18.
- Simmons A. 2004, The Mediterranean PPNB interaction sphere, *Neolithics* 1/04, 16-7.
- Stanley-Price N. 1977, Khirokitia and the initial settlement of Cyprus, *Levant* 9, 66-99.
- Stockton E. 1968, Pre-neolithic remains at Kyrenia, Cyprus, *Reports of the Department of Antiquities, Cyprus, 1968*, 16-19.
- Stordeur D. & Abbès, F. 2002, Du PPNA au PPNB: mise en lumière d'une phase de transition à Jerf el Ahmar (Syrie), *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 99, 563-95.
- Swiny S. (ed.) 2001, *The Earliest Prehistory of Cyprus. From Colonization to Exploitation*, Boston. (*Cyprus American Archaeological Research Institute Monograph Series* vol. 2).
- Todd I. 1985, Early prehistoric society: A view from the Vasilikos valley, στο E. Peltenburg (ed.), *Early Society in Cyprus*, 2-13. Edinburg.
- Todd I. 1987, *Vasilikos Valley Project 6: Excavations at Kalavasos Tenta*, Göteborg (Studies in Mediterranean Archaeology XXI:6).
- Todd I. 1998, *Kalavasos-Tenta*, The Bank of Cyprus cultural foundation, Nikosia.
- Todd I. 2001, Kalavasos Tenta revisited, in S. Swiny (ed.), 2001, 95-107.
- Valla F. R. 1998, Natufian seasonality: A Guess, in T. R. Roek και O. Bar-Yosef (eds), *Seasonality and Sedentism. Archaeological Perspectives from Old and New World sites*, 93-108. Cambridge, Mass. (Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University).
- Van Andel Tj. H. και Runnels C. N. 1988, An essay on the 'emergence of civilization' in the Aegean world, *Antiquity* 62, 234-47.
- Vigne J. D. 2001, Large mammals of early Aceramic Neolithic Cyprus: Preliminary results from Parekklisha Shillourokambos, στο Swiny 2001, 55-60.
- Vigne J. D. et Buitenhuis H. 1999, Les premiers pas de la domestication animal à l'Ouest de l' Euphrate, Chypre et l' Anatolie centrale, *Paléorient* 25, 49-62.
- Vigne J. D., Carrère I., Saliège J.-F., Person A., Bocherens H., Guilaine J. και Briois F. 2000, Predomestic cattle, sheep, goat and pig during the late 9th and the 8th millennium cal. B.C. on Cyprus: Preliminary results of Shillourokambos (Parekklisha, Limassol), στο H. Buitenhuis,

- M. Mashkour και F. Poplin (eds), *Archaeozoology of the Near East IV. Proceedings of the 4th International Symposium of Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas, Paris 1998*, 52-75.
- Vita-Finzi C. 1973, Palaeolithic finds from Cyprus?, *Proceedings of the Prehistoric Society* 39, 453-4.
- Watkins T. 1969, The first village settlements, *Archaeologia Viva* 2,3, 29-38.
- Watkins T. 1973, Some problems of the Neolithic and Chalcolithic period in Cyprus, *RDAC*, 34-61.
- Watkins T. 2003, Developing socio-cultural networks, *Neo-lithics* 2/03, 36-7.
- Watkins T. 2004, Putting the colonization of Cyprus into context, in E. Peltenburg και A. Wasse (eds) 2004.
- Wigand P. & Simmons A. H. 1999, The dating of Akrotiri Aetokremnos, in A. H. Simmons 1999, 193-216.
- Zeder M. A. & Hesse B. 2000, The initial domestication of goats (*Capra hircus*) in the Zagros mountains 10,000 years ago, *Science* 287, 2254-7.